

Of; het vijfde land.

Over de liefde van mensen voor plekken en de mogelijkheid
hieraan recht te doen in de ruimtelijke planvorming. *Een
theoretische verkenning.*

Martijn Duineveld.

I♥ *Of; het vijfde land.*

Over de liefde van mensen voor plekken en de mogelijkheid hieraan recht te doen in de ruimtelijke planvorming. *Een theoretische verkenning.*

Martijn Duineveld.

Wageningen, juli 2001.

Onder begeleiding van;

Mw. M.C. Hidding

van de Leerstoelgroep Landgebruiksplanning van de Wageningen Universiteit.

&

Dhr.J. Lengkeek

van de Leerstoelgroep Sociaal Ruimtelijke Analyse en Recreatie en Toerisme
van de Wageningen Universiteit.

Generaal Foulkesweg 13

6703 BJ Wageningen

0317 - 482050

Strawberry fields forever (John Lennon, 1965)

Let me take you down 'cause I'm going to strawberryfield,
nothing is real, and nothing to get hung about.

Strawberry fields forever.

Living is easy with eyes closed, misunderstanding all you see.
It's getting hard to be someone but it all works out. It doesn't matter much to
me.

Let me take you down 'cause I'm going to strawberryfield,
nothing is real, and nothing to get hung about.

Strawberry fields forever.

No one I think is in my tree, I mean it must be high or low.
That is, you can't know tune in But it's all right, that is, I think it's not too bad.
Let me take you down 'cause i'm going to strawberryfield,
nothing is real, and nothing to get hung about.

Strawberry fields forever.

Always, no sometimes, think it's me, but you know
I know when it's a dream I think I know, I mean, er...yes, but it's all wrong
that is, I think I disagree
Let me take you down 'cause I'm going to strawberryfield,
nothing is real, and nothing to get hung about.

Strawberry fields forever. (3x)

Voorwoord

De menselijke liefde, daarover is reeds veel geschreven, gedicht en gezongen. Een onderwerp waar iedereen expert in is. Wetenschappers hebben zich echter relatief weinig met dit onderwerp bezig gehouden, terwijl het toch een fundamenteel onderdeel van ons bestaan uitmaakt. Ook de liefde die mensen aan plekken toekennen wordt in de literatuur, de schilderkunst, de poëzie, de muziek, etc. regelmatig vereerd. In de wetenschappen zijn het slechts een handjevol geografen in de jaren '70 geweest die zich voor het onderwerp interesseerden. Er lijkt anno 2001 een hernieuwde interesse te zijn voor de liefde voor plekken. Een liefde die sterk wordt gevoeld bij de vele landschappelijke omvormingen van dit land. Mensen zien 'natuurmakers' hun eeuwenoude cultuurland omvormen, Vinexwijken worden uit de grond gestampt, polders ontpolderd, de Betuwelijn en HSL worden aangelegd, Schiphol breidt uit, etc.

Dat mensen liefde (nodig) hebben voor elkaar en voor plekken hoeft geen bewijs. Maar hoe we deze liefde moeten beschouwen en daarmee om moeten gaan willen we er in de toekomst meer recht aan gaan doen (en maatschappelijke trends wijzen hierop) is een vraag die nog steeds niet afdoende beantwoord is. Het is de vraag die in deze scriptie centraal staat.

Een aantal mensen ben ik erg dankbaar. Jaap Lengkeek & Marjan Hidding voor hun begeleiding. Daarnaast ben veel ik dank verschuldigd aan Cees van Woerkum, Dienneke ter Huurne, Janine Kuiper, Jeroen Boon, Lianne Boomars, Maarten Jacobs, Noelle Aarts & Anna.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1 De voorbespreking	8
1.1 Inleiding	8
1.2 Probleemverkenning	10
1.3 Doelgroep	13
1.4 Methode van onderzoek	13
1.5 Opbouw van de scriptie	14
Literatuur	14
2 N=1, een verhaal	16
2.1 Inleiding	16
2.2 Een verhaal: 'ANNA INSIDE ADDERHORST'	16
3 Theorie over emoties	26
3.1 Inleiding	26
3.2 James' emotietheorieën in de psychologie	27
3.3 Cognitieve emotietheorieën in de psychologie	29
3.3.1 <i>Rationaliteit van emoties</i>	29
3.3.2 <i>Relativering: 'Rationaliteit van emoties?'</i>	31
3.3.3 <i>Oorzaken van emoties</i>	32
3.3.4 <i>Het emotieproces volgens de cognitivisten</i>	33
3.4 Cognitieve emotietheorieën, een filosofisch perspectief	35
3.4.1 <i>Wittgensteins 'taalspel' en 'familiegelekenissen'</i>	35
3.4.2 <i>Wittgenstein en emoties</i>	37
3.5 Duyndams kritiek en visie	39
3.5.1 <i>Communiceren over het voelen 'voelen'.</i>	40
3.5.2 <i>Het emotieproces revisited</i>	40
3.5.3 <i>Communiceren over emoties</i>	42
Literatuur	43
4 De liefde voor plekken	45
4.1 Inleiding	45
4.2 Mens, ruimte en betekenis	46
4.2.1 <i>Onderzoek naar de betekenis van het landschap</i>	46
4.2.2 <i>De betekenis van betekenissen</i>	48
4.2.3 <i>Termen die complexen van betekenissen aanduiden</i>	49
4.2.4 <i>Mentale voorstellingen</i>	50
4.2.5 <i>Ervaring van de alledaagse leefomgeving</i>	52
4.3 De emotionele waarde van een plek	54
4.3.1 <i>Vier waarden</i>	54
4.3.2 <i>Landschap en verhaal</i>	56
4.4 Modaliteiten van de liefde	58

4.4.1	<i>Relphs modaliteiten</i>	58
4.4.2	<i>Lengkeeks modaliteiten</i>	61
4.4.3	<i>Een model</i>	62
4.5	Een samenvattend schema	66
	Literatuur	67
5	Sprekens over de liefde voor plekken	69
5.1	Inleiding	69
5.2	Weten van de liefde	69
5.3	Communiceren over de liefde voor plekken	72
5.3.1	<i>Eigenschappen van verhalen</i>	72
5.3.2	<i>Het nut van narratieve kennis</i>	74
5.3.3	<i>De communicatie: de verteller en de luisteraar.</i>	76
	Literatuur	77
6	De liefde voor plekken & de r.p.v	79
6.1	Inleiding	79
6.2	De ruimtelijke planvorming en het waarachtige landschap	79
6.3	Suggesties voor de planvorming	81
6.3.1	<i>Het 'in kaart brengen' van de liefde voor plekken</i>	81
6.3.2	<i>Ontwerpen en de liefde voor plekken</i>	86
	Literatuur	87
7	De nabespreking	89
7.1	Inleiding	89
7.2	Samenvatting & Conclusies	89
7.3	Kennisleemtes & Aanbevelingen	93

1 De voorbespreking

1.1 Inleiding

Mensen en hun liefde voor plekken, daar gaat deze scriptie over. Het woord aan Harry Mulisch, een mens met liefde voor een plek en volgens sommigen en met name volgens zichzelf de beste schrijver van Nederland:

‘(...) Maar er was één plek, waar alles anders was: de Heilige Vijver. Hij was moeilijk te vinden, ik kan mij niet herinneren daar ooit iemand te hebben gezien. Om hem te bereiken moest ik mij door een dichte haag manshoge rododendrons worstelen, die hem volledig omgaven. Hij was vijftien of twintig meter lang en ongeveer vijf meter breed. Op warme zomerdagen was het er op een tropische manier vochtig en windstil. Alles was roerloos, behalve boven, op en in het heldere water. Vogels en insecten vlogen er overheen, schaatsrijders en waterlopers liepen wonderbaarlijk over het oppervlak en in de diepte krioelde het leven van vissen, watervlooien, salamanders, kikkervisjes en ander gedierte, dat tegenwoordig allemaal vergiftigd is. Maar dit was niet wat de vijver heilig maakte voor mij. Dat was iets volstrekt onbenoembaars dat in de omsloten ruimte hing, een mysterieuze presentie, alsof de vijver niet in deze maar in een andere wereld zijn tehuis had.

Hierover had geen natuurwetenschap iets te melden, en ook hier was het dus niet eigenlijk de natuur ‘zelf’ die mij fascineerde. Ik dacht dat ik de enige was met zo’n bovennatuurlijk bezit, de Heilige vijver was mijn hoogst persoonlijke geheim, waar ik met niemand over sprak. Dat doe ik nu pas voor het eerst.’¹

Mulisch deed deze ‘onthulling’ tijdens een lezing in de reeks: *‘Reden über das eigene Land’*. In zijn rede gaat hij op zoek naar wat precies zijn land is. Hij komt tot de conclusie dat dat zijn oeuvre is en dat noemt hij het zevende land. Daaraan vooraf ging het eerste land: Nederland, het tweede land: Europa, het derde land: de aarde, het vierde land: de tijd, het vijfde: plekken met een voor hem bijzondere betekenis en het zesde land: zijn werkkamer. Over het vijfde land, waartoe naast de Heilige plek ook de Duinen van Zandvoort behoren, schrijft hij: ‘Ook over dat blonde, dorre duinlandschap liggen mijn herinneringen uitgespreid als een lage ochtendnevel in het voorjaar.’²

Het scheppen van een eigen land (een zevende land) is slechts voor een handjevol schrijvers en dichters weggelegd. Alleen zij kunnen in hun woorden wonen. Maar elk mens heeft een vijfde land. Het landschap of de plekken waar we zo verknocht aan zijn. En ook elk mens heeft zo zijn eigen manier om dit onder woorden te brengen, om dat te kunnen hoeft je geen Harry Mulisch te heten.

Jannemarie de Jonge, een landschapsarchitect, spreekt zo over haar vijfde land:

¹ Mulisch 1998: 24

² Mulisch 1998: 25

‘De Zeeuwse delta is mijn landschap. Een landschap waar contrast tegelijk samenspel is. Een landschap vol paradoxen. (...) Een landschap natuurlijk van verhalen. Ook het mijne. Mijn tante Marie die ik nooit kende, maar wier naam ik draag en die omkwam in '53. Dat mijn vader ternauwernood ontsnapte aan de ramp maakt dat ik besta. Naast dit verhaal ontelbare andere, eeuwen lang.’¹

Jan Klijn, een landschapsecoloog met liefde voor de geur van modder en olie verwoordt zijn favoriete plek als volgt;

‘(...) Ik ben er – aan de Merwede – geboren, getogen en bijna verzopen. Zo’n lome, trage stroom waar ’s zomers het onweer voor bleef hangen, waar vroeger de Rijnaken achter een stoomsleper hingen en in de mist ankerden. En waar nu containerschepen op razen. De geur van modder en olie. Scheepvaart, werven, riviervisserij, steenfabrieken. Gedoe. Reuring. De verhalen van schippers die ik pils en jenever inschonk en het over de Lorelei hadden. Waar de kribben bij hoog water verdwenen en het stroombed kilometers breed werd, terwijl de hazen en reeën het vege lijf redden. En vanaf de dijk de wolkenpartijen boven het glinsterend water. Strandjes, kribben, grienden, riet, koeien. De dijk, schijnbaar onverzettelijk, maar soms slap en kwetsbaar. Marsman, Willem den Ouden. Het gevoel dat alles steeds veranderde en toch steeds zo zou blijven.’²

Hans Sprangers, nog een landschapsecoloog met een rare voorkeur, hij is trots op Rotterdam:

‘Het meest inspirerende landschap van Nederland vind ik in Rotterdam. Uit de verte zie je al dat hier iets gebeurt. Veel verandering als het nodig is. Ondanks dat ook oog voor het oude en vertrouwde. En op zo’n manier dat Rotterdammers daar (terecht) trots op zijn.’³

Of neem Thijs de Boer, een leek, zijn plekje is een boomstam aan Tjeukermeer:

‘Liefdevol kijk ik naar beneden als ik op de stam ga zitten. Want veel heb ik aan die wortel te danken. (...) in het voorjaar schieten gras en riet omhoog en blijft de stam verscholen. Het maakt het dan nog meer mijn plek. Het verlangen lijkt wederzijds. Want als ik vlakbij ben, knikt de stam mij vriendelijk toe.’⁴

Voor anderen is de achtertuin de favoriete plek. Mevrouw van Gissen schrijft:

‘Het is heerlijk in mijn achtertuin bezig te zijn en op z’n tijd te relaxen. De vogels zorgen voor vertier en de poezen houden de muizen op een afstand. (...) Ik ben nu 70 jaar, heb geen kinderen meer thuis, al 16 jaar geen man meer thuis en vindt de tuin m’n grootste hobby’⁵

Etc. Etc.

Uit elk van de stukjes spreekt een zekere passie voor een bepaald landschap of een bepaalde plek. Deze scriptie gaat over die passie, de individuele liefde van mensen voor een bepaald landschap of voor bepaalde plekken. Er zal worden verkend hoe de passies kunnen worden beschouwd en hoe er meer recht aan gedaan kan worden in ruimtelijke planprocessen.

¹ Alterra 2000

² Alterra 2000

³ Alterra 2000

⁴ In: Calon, e.a 1999

⁵ In: Calon, e.a 1999

Opbouw hoofdstuk

Het vervolg van dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd. In de volgende paragraaf (§ 1.2) schets ik de achtergrond waartegen deze scriptie is geschreven. Hieruit blijkt zowel de relevantie van het onderzoek als de keuze voor het onderzoeksthema van deze scriptie. De doelstelling en vraagstelling worden in deze paragraaf geformuleerd. In § 1.3 wordt toegelicht voor wie de scriptie bestemd is. In § 1.4 ga ik in op de methode van onderzoek. Dit hoofdstuk sluit af met de opbouw van de scriptie. (§ 1.5)

1.2 Probleemverkenning

Dat deze scriptie gaat over een onderwerp waarover nog weinig andere scripties te vinden zijn komt niet zozeer door mijn buitengewone interesse in de liefde. Het heeft grotendeels te maken met een zeer recente en toenemende interesse, zowel binnen de wetenschap als in de politiek, voor de kwaliteit van het landschap.

De actualiteit van het begrip kwaliteit

De bezorgdheid over de kwaliteit van het Nederlandse landschap neemt toe. Er wordt hieraan door de ministeries die verantwoordelijk zijn voor de ruimtelijke ordening van Nederland dan ook steeds meer aandacht besteed. In de diverse nota's van de ministeries is het voorkomen van woorden als kwaliteit leefomgeving, leefbaarheid, belevingswaarde, identiteit, etc. al lang niet meer op één hand te tellen. De nota Balans Ruimtelijke Kwaliteit van het Ministerie van Verkeer Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) kent hoofdstukken als 'Mooi Nederland' en 'Menselijke Maat'. Het ministerie van Landbouw Natuurbeheer en Visserij (LNV) deed onlangs een uitgebreid onderzoek naar de wensen van mensen over natuur in Nederland.¹ Volgens VROM is het streven naar kwaliteit een centrale invalshoek voor het toekomstig ruimtelijk beleid.² Kwaliteit, zo kan worden gesteld, is een belangrijk issue geworden in de ruimtelijke ordening.

Het ware, het juiste en het waarachtige landschap

Jacobs constateert dat wat kwaliteit is afhangt van de verschillende belangen die mensen hebben.³ Voor iemand van milieudefensie is rust, stilte en natuurlijkheid een kwaliteit, voor vliegtuigspotter bestaat er niets mooiers dan een laag overvliegende Boeing 747. Er is in beleidsdiscussies vaak een fundamenteel verschil tussen de verschillende aanspraken die op kwaliteit worden gemaakt.

¹ Zie Achterhuis 1999, Calon, e.a. 1999 en Ippel 1999.

² Jacobs 2001

³ Jacobs 2000: 35

Om hierin meer helderheid te verschaffen onderscheidt Jacobs drie kennisdomeinen waarop de kwaliteit van de leefomgeving vastgesteld kan worden: de objectieve waarheid, de intersubjectieve juistheid en de subjectieve waarachtigheid.¹ Als deze driedeling op het landschap wordt geprojecteerd dan kan worden gesproken over het ware, het juiste en het waarachtige landschap.²

Het ware landschap

Het ware landschap is het landschap als object waaraan men kan meten. Het landschap van patronen en processen. Hydrologen, geografen, ecologen, milieudeskundigen, etc. zijn allemaal experts die zich richten op het ware landschap. De kwaliteit van het ware landschap kan dan ook worden vastgesteld door onderzoek aan het fysieke landschap. De resultaten uit onderzoeken kunnen bijvoorbeeld doen besluiten dat er een fysieke ingreep nodig is in het landschap.

Zo is het mogelijk te berekenen bij welke grondwaterstand de groei van een gewas het optimaal is.

Het juiste landschap

Het juiste landschap bevindt zich op het sociale niveau. Kwaliteit wordt hier, in tegenstelling tot het ware landschap, niet vastgesteld als meetbaar gegeven maar wordt intersubjectief geconstrueerd. Hoe een landschap eruit moet zien wordt bepaald in uitwisseling met andere mensen. Het zijn hier met name belangengroepen en overheden die bepalen welke houding tot het landschap als norm geldt.

Een voorbeeld van een intersubjectief geconstrueerde kwaliteit is de door het kabinet vastgestelde kwaliteitsparameter ruimtelijke diversiteit.³ Daarmee doelt men op het behouden en versterken van het verschil tussen stad en land. Dat dit als kwaliteit wordt gezien is geen objectieve waarheid. Er zijn ook groepen mensen die menen dat kwaliteit juist ontstaat door stad en platteland meer met elkaar te verweven door bijvoorbeeld het creëren de zogenaamde parklandschappen.¹

Het waarachtige landschap

Het waarachtige landschap is het landschap zoals dit door mensen wordt ervaren en beleefd. De waarde en de kwaliteit van het waarachtige landschap worden bepaald door het individu. Meninge n over het waarachtige landschap kunnen

¹ Jacobs ontleende zijn driedeling aan Habermas. Het gaat hem nadrukkelijk om het onderscheid en niet om de gehele filosofie achter Habermas' model van het communicatieve handelen. De driedeling is ook terug te vinden bij: Störig, Dumézil en Plato (Het ware, het goede en het schone). Volgens Jacobs is onze cultuur doordrenkt van deze driedeling. (Jacobs 2001)

² Alterra 2000

³ Om ruimtelijke kwaliteit te kunnen onderzoeken worden er door het kabinet een zevental criteria gebruikt. Dit zijn: 1. Ruimtelijke diversiteit (verschillen tussen stad en land moeten worden geaccentueerd). 2. Ruimtelijke - economische functionaliteit (economische functies moeten goed op elkaar aansluiten). 3. Culturele diversiteit (mensen moeten zich kunnen ontplooiën, historische identiteit van landbouw moet zichtbaar blijven). 4. Sociale rechtvaardigheid (sociale ongelijkheid tussen groepen en regio's moet worden tegengegaan) 5. Duurzaamheid (ontwikkelen en in standhouden van ecologische systemen), 6. Schoonheid en aantrekkelijkheid (schoonheid van stad en land) 7. Menselijke maat. (Maatvoering omgeving versus mens). (VROM 2000)

dan ook onderling sterk verschillen. Het waarachtige landschap wordt geconstrueerd in de leefwereld, de vanzelfsprekende, alledaagse ervaringswereld van mensen. De leefwereld is weer opgenomen in de individuele ervaringswereld, de persoonlijke waarachtige ruimte.²

Als voorbeeld kunnen twee andere, door het kabinet onderscheiden, criteria voor ruimtelijke kwaliteit genoemd worden. Dit zijn 'schoonheid en aantrekkelijkheid'. Deze kwaliteiten zijn afhankelijk van zeer individuele voorkeuren. Wat voor de één kitsch is, is voor de ander schoonheid. Wat de één ervaart als prachtige natuur is voor een ander een rommelig veldje blubber. Ook de liefde voor plekken waar deze scriptie zich op richt valt onder het kopje 'het waarachtige landschap'.

Van het ware naar het waarachtige

Volgens Jacobs wordt het waarachtige landschap van een steeds groter belang.³ De inrichting van Nederland werd jarenlang bepaald door vraagstukken die zich afspeelden op het niveau van het ware landschap. Vechten tegen het water, bijvoorbeeld. Door berekeningen kon worden bepaald hoe hoog en hoe breed de dijken moesten worden. Later kwamen daar ruimtelijke opgaven die zich richtten op het juiste landschap bij. Belangengroepen, zoals de natuur- en milieubewegingen, gingen een steeds grotere rol spelen. Tegenwoordig zijn de ruimtelijke opgaven steeds meer gericht zijn op het waarachtige landschap.

De interesse voor het waarachtige landschap uit zich in diverse publicaties waarin wordt gepleit voor het meer recht doen aan de ervaring van het landschap.⁴ Een prachtig voorbeeld is het recent verschenen boek 'Landschap in Meervoud'.⁵ Hierin wordt het waarachtige landschap door auteurs uit verschillende disciplines besproken en geïnterpreteerd.

Doelstelling en vraagstelling

Deze afstudeerscriptie richt zich op het waarachtige landschap. Wat eigenlijk wil zeggen dat de scriptie zich niet direct op landschappen richt maar de mens als onderzoeksobject centraal staat. Ik zal proberen zoveel mogelijk recht te doen aan de ervaringswereld van het individu. Het gaat zoals ook al uit de inleiding bleek om de zeer persoonlijk getinte liefde voor bepaalde plekken.

De doelstelling

De doelstelling van deze scriptie is het inzichtelijk maken van de liefde die mensen voor plekken kunnen hebben en daarmee het scheppen van de mogelijkheid hieraan recht te kunnen doen in de ruimtelijke planvorming.

¹ Hidding e.a. 1998

² Lengkeek 2001

³ Jacobs 2001

⁴ Zie bijvoorbeeld: Achterhuis 1999, Ippel 1999, Lengkeek 2001

⁵ Kolen & Lemaire 1999

De vraagstelling

De centrale vraagstelling die uit deze doelstelling is afgeleid is tweeledig en luidt als volgt: Hoe kan men de liefde voor plekken inzichtelijk maken en recht doen aan dit inzicht in de ruimtelijke planvorming?

Naar aanleiding van deze vraagstelling zijn de volgende deelvragen te formuleren:

- Hoe valt het toekennen van liefde aan plekken theoretisch te begrijpen?
- Hoe kan over deze liefde worden gecommuniceerd?
- Hoe kan men in de ruimtelijke planvorming recht doen aan de resultaten uit bovenstaande vragen?

1.3 Doelgroep

De scriptie richt zich met name op de mens. Landschappen of specifieke plekken in het Nederlandse landschap staan niet centraal. Het is hierom dat de scriptie zowel relevant is voor stedenbouwkundigen, (landschaps) architecten, ruimtelijk planvormers, sociaal geografen, etc. De scriptie is dus bestemd voor een ieder die zich bezig houdt met de ruimtelijke inrichting en/of vormgeving van het Nederlandse landschap, in die gebieden waar men te maken krijgt met mensen...

1.4 Methode van onderzoek

Literatuurstudie

Het zwaartepunt van deze scriptie is een literatuurstudie geweest. De gebruikte literatuur kent geen duidelijke disciplinaire grenzen. Er is met name geput uit de psychologie, de sociologie, de fenomenologie, de communicatiekunde, de bedrijfskunde en de sociale geografie.

Gesprekken deskundigen

Om inzicht te verkrijgen in de geschikte literatuur en om mijn ideeën te reflecteren aan die van deskundigen, heb ik gesproken met de volgende personen: Lianne Boomars en Maarten Jacobs van Leerstoelgroep Sociaalruimtelijke Analyse en met Cees van Woerkum en Noelle Aarts van Communicatie en Innovatie studies.

Gesprekken leek

Voor het begrijpen van de emotionele waarde die iemand aan een plek toekent en om de theorieën met de praktijk te confronteren heb ik regelmatig gesproken met Anna¹ over haar liefde voor het landgoed Adderhorst. Deze gesprekken zijn uitgewerkt in het eerste hoofdstuk.

¹ De naam is gefingeerd. In verband met de privacy van de onderzochte.

1.5 Opbouw van de scriptie

Het volgende hoofdstuk (H2) is het resultaat van een kwalitatieve casestudie van de liefde van iemand voor een plek. Het hoofdstuk dient als een 'levend voorbeeld' voor de theorie.

In hoofdstuk drie wordt het theoretisch fundament gelegd voor de overige hoofdstukken. Ik verken daarin hoe emoties kunnen worden beschouwd. Daarnaast wordt er in het hoofdstuk verkend in hoeverre het mogelijk is om over emoties te communiceren.

In hoofdstuk vier wordt de eerste deelvraag van de onderzoeksvraag beantwoord. In dit hoofdstuk wordt uitgewerkt hoe de liefde van mensen voor plekken kan worden beschouwd.

Hoofdstuk vijf richt zich op de tweede deelvraag van de onderzoeksvraag. Centraal staat de wijze waarop er kan worden gecommuniceerd over de liefde voor plekken.

In hoofdstuk zes wordt verkend hoe men de theorie uit de voorgaande hoofdstukken kan operationaliseren ten bate van ruimtelijke planprocessen. In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de derde deelvraag uit de vraagstelling.

Het rapport sluit af met een nabespreking met daarin een samenvatting, de conclusies en een aantal aanbevelingen. (H7)

Literatuur

- Achterhuis, H. (1999) Hechten aan Natuur. In Dubbink W. D Huitzinga (Red.) *Wandelen in natuur en landschap van de 21ste eeuw. Natuur en natuurbeleid filosofisch bekeken*. Wageningen: Informatie- en kennis Centrum Natuurbeheer, Ministerie van LNV. Reeks Operatie Boomhut nr. 9
- Alterra (2000) *Kubieke landschappen kennen geen grenzen*. Cd-rom bij het Alterra-Jaarboek. Wageningen: Alterra.
- Calon, S.A., Walter, J & S.J. ten Wolde (Red.) (1999) *De betekenis van natuur en recreatie voor gezondheid en welzijn van mensen*. Wageningen: KIC, SC-DLO. Reeks Operatie Boomhut nr. 8
- Hidding, M.C, Needham D.B. & J. Wissershof (1998) *Stad en Land. Een programma voor fundamenteel strategisch onderzoek*. Den Haag: NRLO-rapport
- Ippel, P. (1999) Wandelen door een beschaafde wildernis. Over democratie, macht en ervaring. In *Wandelen in natuur en landschap van de 21ste eeuw. Natuur en natuurbeleid filosofisch bekeken*. Reeks Operatie Boomhut nr. 9

Wageningen: Informatie- en kennis Centrum Natuurbeheer, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

- Jacobs, M.H. (2000) Kwaliteitsdenken over morgen. In *Stedenbouw en ruimtelijke ordening* 81e jaargang 2000/5.
- Jacobs, M.H. (2001) De kracht van de verbeelding. Op zoek naar het waarachtige landschap. In Boomars, L en J. Lengkeek (red.) (2001) *Producten van Verbeelding*. Wageningen: Wageningen Universiteit, Departement Omgevingswetenschappen Leerstoelgroep Sociaal Ruimtelijke Analyse & Recreatie en Toerisme.
- Kolen, J. & T. Lemaire, (red.) (1999) *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Lengkeek, J. (2001) *De macht van de verbeelding. Over de rol van betekenisgeving bij bepaling van kwaliteit van de ruimtelijke omgeving*. Essay voor Habiforum. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Mulisch, H (1998) *Het Zevende land*. Amsterdam: Uitgeverij De Bezige Bij.
- VROM (2000) *Balans Ruimtelijke Kwaliteit 2000*. Den Haag: VROM

2 N=1, een verhaal

2.1 Inleiding

Om de liefde te kunnen begrijpen die iemand aan een plek toekent heb ik uitvoerig gesproken met Anna over haar passie voor het landgoed Adderhorst. In dit hoofdstuk doe ik verslag van de vele betekenissen die zij aan het landgoed toekent.

N = 1, een inspiratiebron

Deze casestudie is analoog gehouden aan de theorievorming voor de scriptie. Het is een belangrijke inspiratiebron geweest voor de theoretische verkenning. Door met iemand te spreken over de liefde voor een plek werd de theorie als het ware verlevendigd. Ook kon ik op deze wijze aan de praktijk ervaren in hoeverre mijn theoretische veronderstellingen zich verhouden tot de werkelijkheid. De casestudie moet echter niet worden beschouwd als het empirisch bewijsmateriaal voor de theorie. De theorie uit deze scriptie is gebaseerd op een literatuurstudie. De case studie is een belangrijke inspiratiebron geweest; niet meer en niet minder.

Opbouw hoofdstuk

Dit hoofdstuk is niet opgebouwd zoals de overige hoofdstukken. Er worden geen paragrafen onderscheiden. Wat nu (in § 2.2) volgt is het verhaal van mijn onderzoek naar Anna en haar grote liefde voor Adderhorst.

2.2 Een verhaal: ‘ANNA INSIDE ADDERHORST’

Op 31 mei van het jaar 2001 reisde ik, samen met Anna, naar Adderhorst, een landgoed in het oosten van Drenthe. Anna's grote liefde. We troffen elkaar, vroeg in de ochtend op Arnhem Centraalstation en wisselde krakend van stem de woorden: 'Lekker geslapen?. Koffie? Ja, graag.' Vanuit de trein zagen we met kleine ogen hoe het Gelderse landschap en later het Overijsselse aan ons voorbij trok. Enkele minuten na onze overstap in Zwolle keken we uit op het Drentse land. De Arnhemse stationskoffie begon zijn werk te doen. Helder van geest stapten we in Assen uit de trein. Op het moment dat we in de richting van een taxi liepen begon het zware druppels te regenen. Dat beloofde weinig goeds voor een dagje 'participerend' wandelen op en om Adderhorst. De taxichauffeur bevestigde, als een volleerd meteoroloog, de regen en reed ons naar Tynaarlo. Adderhorst kende hij niet maar de aanwijzing 'bij het hunebed links', was voor hem voldoende informatie om ons naar Anna's plek te brengen.

Naast mij in de taxi zat Anna naar buiten te kijken en ze beantwoorde zo af en toe de weersvoorspellingen van de taxichauffeur met een zacht instemmend gemompel. Maar waarom zat ik naast Anna? Voor een N= 1 onderzoek heeft een onderzoeker in Nederland de keuze uit zo'n 16.000.000 mensen die allemaal zo hun plekken zullen hebben waaraan zij emotionele waarde toekennen.

De reden dat ik juist haar had gekozen als object voor het N=1 onderzoek is een gesprek geweest wat ik met haar had nog voor ik het onderwerp van mijn scriptie had bepaald. Wij waren in die tijd collega's en in één van de vele pauzes die onze parttime baan rijk was spraken we over het verlangen dat mensen kunnen hebben naar plekken. Zij vertelde mij over haar passie voor het landgoed Adderhorst. Het enthousiasme waarmee ze daarover sprak herinnerde ik mij later, toen ik mijn onderzoeksvoorstel begon te schrijven. En zo belandde zij in het voorstel en transformeerde zij van mijn collega in mijn onderzoeksobject.

Hoewel Anna al vanaf haar vroege kinderjaren op Adderhorst kwam is haar passie voor deze plek toegenomen vanaf het moment dat zij van Amsterdam naar Kampen verhuisde. Met haar ouders had zij reeds een groot deel van haar leven in de hoofdstad gewoond. Na de middelbare school heeft ze een blauwe maandag aan de UvA psychologie gestudeerd. Maar al snel stopte ze met deze studie.

Teleurgesteld was ze, door de normatieve benadering van de mens en de daarbij behorende hoeveelheid statistische vakken die de propedeuse rijk was. Na enige overpeinzingen besloot Anna schilder te worden. Ze koos voor de kunstacademie in Kampen waar ze in 1995 werd toegelaten. Ze was toen 21 jaar. Aangezien Kampen een stuk dichterbij Adderhorst ligt dan Amsterdam begon ze de plek met steeds meer regelmaat te bezoeken. In 1999 studeerde ze af en verhuisde naar Arnhem waar ze tot op heden woont.

Sinds haar afstuderen aan de academie is Adderhorst een belangrijk thema in haar schilderwerk. Het idee om Adderhorst te gaan schilderen ontstond op een dag in haar atelier in Arnhem toen zij een hevig verlangen naar Adderhorst ervoer. Een gevoel dat volgens haar ontstaat bij een bepaalde niet te definiëren atmosfeer.

Door dit grote verlangen is ze uit haar hoofd schetsen gaan maken van plekken in Adderhorst. Een mooi voorbeeld hiervan is een tekening die ze maakte van de grafheuvels die op het landgoed liggen. Hoewel de bomen in werkelijkheid recht

uit de grafheuvels groeien had haar verbeelding ze gekromd uit de aarde laten komen.

Werken van meer recentere datum zijn geïnspireerd op foto's en schetsen gemaakt op of in de omgeving van Adderhorst.

Het verlangen naar Adderhorst is ook heden nog even hevig. Elke dag reist ze mentaal af naar het landgoed. Een aantal weken per jaar verblijft ze ook in levenden lijve op het landgoed. Soms met haar ouders, soms met een vriendin, een vriend of met een groep vrienden. De tijden op Adderhorst worden gevuld met het wieden van onkruid, schilderen, het bouwen van kampvuren, het schrijven van brieven, lezen, etc.

Een paar minuten nadat de taxichauffeur ons keurig op een open plek tussen de bomen had afgezet, was ik opeens omgeven door het geluid van vogels. Het was gelukkig gestopt met regenen en de zon brak voorzichtig door de wolken en door de toppen van de bomen die mij omringde.

We liepen in de richting van de twee huisjes die bij het landgoed horen. Het oude en het nieuwe huisje die met elkaar verbonden zijn door een kleine glazen gang. Toen we voorbij de huisjes waren gelopen zag ik voor mij het bos met de grafheuvels. En links van mij een weiland met hoog gras en wilde bloemen. In de verte was het geraas van een trein te horen, want achter het bos met de grafheuvels loopt het spoor waar de trein tussen Assen en Groningen om de zoveel minuten voorbij raast.

Terwijl Anna in de richting van het grasveld liep ging ik voor enige tijd op een grafheuvel staan vanwaar ik een mooi zicht had op het landgoed. Door de kieren van de bomen kon ik Anna zien zitten op plastic tuinmeubilair. Na een aantal minuten waarin ik mijn eerste indrukken van Adderhorst verzamelde liep ik terug naar Anna en herinnerde mijzelf eraan dat zij het object van onderzoek is en niet de plek *an sich* of mijn beleving van de plek. Desondanks trok ik mijn eerste conclusie: Adderhorst is prachtig, de belevingswaarde is groot...

In de maanden voordat ik met Anna naar Drenthe afreisde om een dagje op en rond Adderhorst te wandelen had ik bij haar thuis een aantal gesprekken gevoerd. Anna heeft haar appartement annex atelier op de bovenverdieping van een groot herenhuis in het midden van de rosse buurt. Daar woont en schildert ze.

Terwijl beneden ons de liefde werd verward met consumptie spraken wij in haar appartement een aantal avonden over haar passie voor Adderhorst. Zij vertelde uren achtereen, vaak met een nauwelijks te onderdrukken enthousiasme. Ik luisterde vol aandacht en stelde af en toe een vraag. De gesprekken hadden het meest weg van alledaagse gesprekken met dat verschil dat ik met de gesprekken een doel voor ogen had en dat was om ten bate van mijn scriptie erachter te komen wat Anna aan Adderhorst bindt.

De verhalen die ze vertelde gingen met name over belevenissen op Adderhorst, avonturen die zich er hadden afgespeeld. Maar ook over de familiegeschiedenis in relatie tot Adderhorst en over haar schilderwerk wat als voornaamste thema Adderhorst heeft. Grote en kleine verhalen vertelde ze, die allemaal met elkaar gemeen hadden dat ze op de een of ander manier aan het landgoed gerelateerd waren. Zelden sprak ze echter over de schoonheid van Adderhorst die ik zelf ervoer toen ik eenmaal op een grafheuvel stond.

Ik weet niet of het de wijnen waren die op deze avonden rijkelijk vloeiden of haar enorme onophoudelijke verteldrang, een feit was dat de avonden voorbij vlogen en dat met elke avond het verhaal Adderhorst groter en groter werd. Later, toen ik eenmaal zelf rondliep op Adderhorst kregen de verhalen opeens het decor dat ik tot dan toe enkel met mijn fantasie en met behulp van een aantal foto's had moeten construeren.

Aan de overkant van het weiland waarover wij uitkeken, terwijl ik mijn lunch en zij haar verlaat ontbijt at, ligt een stukje bos van nog geen hectare groot wat Oud Adderhorst wordt genoemd. Oud Adderhorst grenst aan het Zeegse loopje, een beekje van anderhalve meter doorsnee, wat dwars door Adderhorst loopt. Oud Adderhorst is in de jaren dertig en veertig aangelegd door Adrianus van Veldhuizen (1871-1937), de overgrootvader van Anna. Adderhorst was toen nog niet meer was dan een stuk heide waardoorheen het Zeegse loopje kronkelt.

Adrianus van Veldhuizen was predikant en professor in de theologie. Hij was een groot natuurliefhebber. Toen hij aan de universiteit van Groningen werkzaam was als professor, heeft hij Adderhorst aangekocht om er zijn hobby te kunnen uitoefenen, het bestuderen van de natuur. Oud Adderhorst, waar heden de natuur met rust gelaten wordt, was voor Adrianus de plek waar hij planten verzamelde. Hij bracht deze mee uit ander delen van Nederland en Europa en plantte deze op aarden walletjes. De walletjes zijn, zo zag ik later, nog altijd zichtbaar.

Ook andere sporen van Anna's overgrootvader zijn nog op Adderhorst te vinden. Achter ons, daar waar de grafheuvels overgaan in een dicht begroeid bos is in de aarde een modderig vennetje te vinden als een negatief van een grafheuvel. Deze modderpoel was ooit één van de grafheuvels maar is door

Adrianus afgegraven. Uit de grafheuvel kwamen ondermeer een urn en een amulet te voorschijn. Op het amulet na is de inhoud van de afgegraven grafheuvel te vinden in het museum van Assen.

De postume aanwezigheid van Adrianus op Adderhorst wordt versterkt door het boek: 'Op en Om Adderhorst' wat door hem geschreven is en in 1933 werd gedrukt. In dit boek met een fraai rood linnen omslag beschrijft Adrianus allerlei plekken op en nabij Adderhorst. Eén exemplaar van het boek staat in de boekenkast van het nieuwe huis. Het begint zo:

'Toen ik voor bijna vier-en-twintig jaren hoogleeraar te Groningen werd en eens poolshoogte nam in de omgeving met den ouden hartstocht voor natuurplekjes in oorspronkelijke staat, is er heel wat rondgezworven en is menig restje van oud natuurleven ontdekt. (...)

Roden en Norg, de Appelbergen en Paterswolde, Assen en Rolde, Lieveren en Langloo, De Leek en Nietap, Slochteren en Zuidlaren, alles was even mooi, maar één plekje greep mij toch het meest van alle aan. Dit bekoorde me zoozeer, dat bij den eerste aanblik de wensch geboren werd, hiervan eigenaar te worden en de natuur daar althans te behoeden voor verworping. De eigenaar wilde van geen verkoop hooren en beweerde, dat een rijk heer er heel wat voor geboden had, maar vruchteloos.

Toen eenige jaren de bezitter was overleden en de geheimzinnige rijke heer niet meer kwam opdagen, vonden de eigenaren het wel wat lastig, op een wildernis, die geen geld in het laadje bracht, ook nog vóór de schouw de beek drie maal 's jaars te moeten schoonmaken, en zoo waren ze er licht toe te bewegen, het stukje woesten grond voor een bescheiden prijsje af te staan. Later zijn er aan verschillende kanten grooter stukken bij gekomen.

Het begin was slechts ruim een halve bunder.

Laat me U er even mogen heenbrengen. Het is zeer gemakkelijk te bereiken, al ligt het in het hartje van Noord-Drente. Ge hebt maar uit te stappen aan het station Vries-Zuidlaren en binnen 1000 meter zijt gij er reeds.'

Na de dood van Adrianus is Adderhorst in handen gekomen van zijn enige zoon Gijsbert van Veldhuizen (1903-1963). Gijsbert was een stuk minder betrokken bij Adderhorst dan zijn vader. Voor hem was Adderhorst een mooi buitenverblijf waar hij zo af en toe in de weekenden en de vakanties naar toe trok. Gijsbert is gestorven terwijl hij op weg was naar Adderhorst. Zijn vrouw, de oma van Anna heeft de laatste jaren van haar leven op Adderhorst doorgebracht en is daar ook gestorven. Zij liep altijd met het door Adrianus gevonden amulet om haar nek.

Nadat de oma van Anna was overleden is Adderhorst in het bezit gekomen van de acht kinderen. Zij hebben een stichting in het leven geroepen om de zakelijke kant van het bezit te regelen. Eenmaal per jaar werd er vergaderd. Op deze manier is Adderhorst voor enige jaren het collectieve bezit geweest van de acht kinderen. Maar het collectief bezitten en beheren van een plek door een aantal broers en zussen betekende in de praktijk dat er elk jaar lange vergaderingen

werden gehouden. Tijdens die vergaderingen ontstonden vaak heftige, emotionele discussies over ogenschijnlijk kleine zaken, zoals het ophangen van nieuwe gordijnen. De stichting hield geen stand en er werd besloten om Adderhorst te verkopen.

Anna herinnert zich dat een weekje Adderhorst met haar toenmalige vriend steeds werd verstoord door de komst van mannen in blauwe pakken die druk gebarend met calculators over Adderhorst liepen. Makelaars en taxeurs waren op het landgoed afgestuurd en even leek Adderhorst na drie generaties uit de familie te verdwijnen.

De meeste broers en zussen wilde van Adderhorst af, alleen de op één na jongste zoon van Gijsbert, de vader van Anna, had zo zijn twijfels. Hij wilde het landgoed graag behouden en heeft het landgoed uiteindelijk door een vriendelijk gebaar van zijn broers en zussen en het afsluiten van een torenhoge hypotheek kunnen kopen. Dat juist hij Adderhorst heeft gekocht is op z'n minst verwonderlijk omdat hij van al zijn broers en zussen zeker niet de rijkste is. De vader van Anna is net als zijn grootvader, Adrianus, en zijn vader, Gijsbert, predikant. Echt rijk wordt een mens daar niet van (in materieel opzicht). Volgens Anna is de reden dat enkel haar vader zoveel over heeft gehad voor het landgoed het feit dat haar vader als één van de jongste kinderen, de meeste tijd op Adderhorst heeft doorgebracht.

Om het onderhoud van het landgoed te kunnen bekostigen wordt het landgoed nu grote delen van het jaar verhuurd aan vakantiegangers e.d..

Op het moment dat Anna haar ontbijt besloot met het opsteken van een Lucky Strike begon het alweer te regenen en besloten we te gaan schuilen in het nieuwe huis. Deze werd ten tijde van ons bezoek verhuurd aan een familie die nabij Adderhorst een huis laat bouwen volgens de principes van de antroposofie. Hun gevoel voor het occulte was groot. Anna vertelde dat de grafheuvels op hen een magische uitwerking hadden. Zij meenden de positieve werking van de aardstralen te ervaren. De dag van ons bezoek aan Adderhorst waren ze niet thuis en wij werden gastvrij ontvangen door, volgens eigen zeggen, de moeder van één van de huurders.

Terwijl we in het halve glazen gangetje naar buiten keken hoe Adderhorst vergrauwte in een hevige bui, vertelde Anna hoe jammer ze het vond dat het huisje nog tot augustus verhuurd is, want ze had me graag willen laten ervaren hoe het is om een aantal dagen op Adderhorst te verblijven. 'Dan leer je Adderhorst pas echt kennen', zei ze.

Bij een echt bezoek aan Adderhorst is met stadse netheid geklede Anna, *in no time* een met modder besmeurd persoon. Schoenen en sokken zijn niet nodig op Adderhorst. Op blote voeten wordt er gelopen, zomers lang.

In een briefwisseling die Anna voerde met een baby beschrijft Anna de Adderhorst evaring. (Voor alle duidelijkheid, de correspondentie werd gevoerd met de vader van het kind maar de brieven waren gericht aan het kindje en de vader schreef vanuit het perspectief van het kind terug, bij wijze van experiment.) Het is één van de weinige brieven die specifiek over de ervaring van Adderhorst gaat.

'Kampen 10-10-97.

Dag lieve Johannes!,

In het gras liggen echt te gek, vooral als het van dat lange gras is, als je dan gaat liggen, heb je een soort van holletje, met muren van gras en de lucht als plafond, dan voel ik me zo lekker, en niemand kan je zien, dan kun je lekker nadenken joh! Of gewoon juist niet en alleen maar kijken, er gebeurt zoveel als je goed gaat kijken, spinnetjes die een nieuw web maken, dat is gaaf om te zien man! Of mieren die kruimels van een gemorst koekje proberen te versjouwen en heb je wel eens onderzocht hoe een grassprietje in elkaar zit, je kan gewoon zien hoe zo'n sprietje groeit. En dan heb ik het nog niet eens over de lucht gehad, die vind ik het mooist als het herfst is, als de zon schijnt maar wel met van die grote witte wolken die af en toe voor de zon gaan zitten als het dan lekker waait dan is het zo mooi om daar naar te kijken, dan zeilen ze door de lucht, soms gaan ze elkaar vastpakken of laat er een klein stukje wolk los, en dan lig je daar maar in dat gras en boven je gaan die wolken dus tekeer, daar kan ik dus echt een raar gevoel van krijgen, misschien wel dromen met je ogen open.

Ik denk dat we elkaar wel redelijk begrijpen, jij met je jungle box kleed ervaring. Toch vind ik dat je ook maar 'es in het gras moet gaan liggen, misschien voel je dan nog meer vrijheid. Ik zal je mijn geheime plekje verklappen, maar dat moet je niet doorvertellen want dan komen er te veel mensen en dat wil ik niet. De mooiste gras-lig-plek in de wereld dat is Adderhorst, dat is in Drenthe. Het is een stukje land met een mooi, oud bos en een weiland, waar het gras niet gemaaid wordt. Er is ook een huisje voor als het buiten echt te koud is geworden en het is daar zo geweldig. Als ik daar ben dan heb ik de hele tijd het gevoel alsof ik in het gras lig, ook al smeer ik gewoon een boterham, volg je me nog een beetje. Je mag wel een keer met me mee, dan laat ik je alles zien (ik weet ook waar de beste bramen, appels en tamme kastanjes zijn en zo). Toen ik een baby was kwam ik er ook al en vond het toen al leuk!

Trouwens, Johannes, denk je niet dat koekjes monster en Pooh een beetje op elkaar lijken (...)

Groetjes Anna'

De Adderhorst evaring wordt ook gevoed door een belangrijk sociaal component. Op Adderhorst is Anna zelden alleen. Of haar ouders zijn er of ze neemt vrienden mee. Het is op Adderhorst dat er een grote band ontstaat tussen haar en haar familie. Tot diep in de nacht wordt er gedronken aan het kampvuur en worden er verhalen uitgewisseld en gesprekken gevoerd.

De grootste sociale gebeurtenis op Adderhorst is voor Anna een kunstproject geweest. In de zomer tussen het derde en het vierde jaar van de academie ontving Anna samen met een vriendin een aantal vrienden en medestudenten. Een aantal weken werd Adderhorst gebruikt als openlucht atelier. Elke avond was er een kampvuur en werd er muziek gemaakt, veel gedronken en quasi diepzinnig gesproken over kunst.

Ook Johannes kwam samen met zijn ouders een dagje langs tijdens het kunstproject. Anna schreef hen het volgende briefje:

'30 augustus 1998, Kampen.

Dag lieve, Ron, Liza en Johannes,

Hier nog wat foto's van jullie dagje Adderhorst, leuk dat jullie er waren en jammer dat het zo'n chaotisch moment was. Ik baalde er een beetje van dat dat het beeld voor jullie moest zijn van het 'project Adderhorst'. Ik hoop erg dat jullie zelf, ondanks het heen en weer rijden, een prettige dag hebben gehad. Lotte en ik waren na afloop van die maand min of meer uitgeput, maar wat hebben we veel geleerd. Het is voor ons beiden een hele waardevolle maand geweest, al moeten we elkaar daar soms wel even aan herinneren - stiekem is er toch een heleboel gebeurd. We zijn nu plannen aan het maken over hoe we de boel gaan exposeren, het werk maar ook het plan, de uitwerking en de conclusie, waarschijnlijk kunnen we over een half jaar wat gaan laten zien in de theater zaal van Quinten in Zwolle.

Ook dat is gebeurd deze zomer – Quinten is mijn vriend geworden (en ik zijn vriendin natuurlijk), we hebben een relatie – de zakelijke kant van het verhaal - en het is geweldig, ik ben er heel gelukkig mee, inmiddels al een dikke twee maanden. (...)

In haar afstudeerscriptie voor de academie van Kampen wordt het project aangehaald in een stukje genaamd 'In Memoriam; Adderhorst'.

'Laatst was ik op Adderhorst, in Drenthe. Ik liep daar door het bos met mijn vader, tussen de grafheuvels door denkend aan de mensen die daar eeuwen geleden zijn begraven door hun dierbaren en stamgenoten.

Ook dacht ik aan de afgelopen zomer, 'het project' dat Lotte en ik met een aantal mensen op deze antieke begraafplaats hebben uitgevoerd. In deze sentimentele bui zag ik iedereen weer rondlopen, bezig zijn met, weet ik veel wat, hout sprokkelen.

In de tussentijd liep ik gewoon door met mijn vader en praatte we wat tegen elkaar.

We kwamen bij een modderig bosven, ooit was dit ook een grafheuvel, maar mijn overgrootvader groef deze af, dat kon in zijn tijd blijkbaar nog zomaar. Mijn oma heeft zolang als dat ik mij kan herinneren met een amulet uit dit voormalig graf om haar nek gelopen. Mijn oma woonde op Adderhorst.

Terwijl ik daar zo met mijn vader liep zag ik tussen de bomen opeens een witte stip, en ik zei toch al dat ik sentimenteel was! Dat was dus een klein Adderhorst-projectje van Max; twee kleine boompjes midden in het bos, bij het afgegraven graf, ter hoogte van je middel afgezaagd, het rondje wat overblijft had Max heel precies wit geschilderd. De verf zit er dus nog steeds op, nog steeds zie je de twee witte stippen in het bos en het is al haast weer een jaar geleden! Ik moet zachtjes lachen en loop naar één van de witte stippen toe en zie dat het wit bemost is. Dit moet ik aan Max vertellen bedenk ik nog.

Mijn vader komt bij het stammetje met de witte stip staan en ik vertel hem over' het project'. Mijn vader vertelt vervolgens dat hij hier een paar maanden geleden ook was, samen met iemand van staatsbosbeheer, de man was op zo'n stammetje afgerend want hij dacht dat hij een zeldzame paddestoel had ontdekt.

Maar het kan ook best gewoon een sterk verhaal van mijn vader zijn geweest.'

Ook de herinneringen aan het kunstproject liggen dus verspreid over Adderhorst.

Na de regen groetten we de oude vrouw en wandelende we nog wat over Adderhorst en in de omgeving ervan. Later die dag dronken we in een café aan de Drentse Aa een paar glazen Verveners-Verdriet (één van de vele lokale kruidendrankjes die ze daar in de plaatselijke kroegen schenken). Anna vertelde en ik luisterde. Nog meer verhalen over Adderhorst...

In de trein terug naar Arnhem, aangenaam verdoofd door de kruidenbitter, vroeg ik mij af of dit nu de manier is geweest om achter de liefde te komen die iemand heeft voor een plek. Meewandelen, meedrinken, luisteren naar verhalen.

Misschien is één van de belangrijkste conclusies die ik kan trekken uit het N=1 onderzoek, dat om achter de liefde te komen die iemand voor een plek heeft men niet enkel kan volstaan met het stellen van de vraag: 'Waarom hou je van die plek?'. De gesprekken waarmee ik steeds dieper doordrong in de gelaagdheid aan betekenissen die aan Adderhorst worden toegekend kwamen pas nadat ik de meest oppervlakkige betekenissen had verkend en van verhaal naar verhaal werd gevoerd. De vraag zou dus niet moeten zijn 'Waarom hou je van de plek?' maar 'Vertel eens wat over de plek'.

Een methode die veel vruchten afwierp was het praten over de plek aan de hand van representaties zoals foto's, video's en schilderijen. Een dia avond over Adderhorst leverde een veelvoud aan verhalen op.

Ook de dag die achter ons lag had weer nieuwe verhalen opgeleverd en nuanceringen van verhalen die Anna reeds verteld had. Ik heb dan ook geen recht gedaan aan alle betekenissen die door Anna aan Adderhorst worden toegekend. Hoewel ik volgens mij de belangrijkste besproken is het slechts een klein gedeelte van alle verhalen die Anna mij in de afgelopen maanden heeft verteld over Adderhorst. En ik meen zelfs te kunnen stellen dat het maar een fractie is van alle betekenissen die bewust en onbewust liggen opgeslagen in hoofd van Anna en welke tezamen die liefde veroorzaken die in deze scriptie alle aandacht heeft.

Op het moment dat de trein Arnhem binnen reed ervoer ik een vermoeden van verlangen naar Adderhorst (in mijn verbeelding zag ik mijzelf van de derde naar de vierde modaliteit klimmen). Maar wiens Adderhorst was het waarnaar ik verlangde?

3 Theorie over emoties

3.1 Inleiding

Voor er kan worden ingegaan op de vraag wat de emotionele waarde van een bepaalde plek bepaalt en hoe hier over kan worden gecommuniceerd wil ik eerst ingaan op de fundamenteën van het emotieonderzoek. Wie wil spreken over de liefde moet immers eerst weten hoe de emoties kunnen worden beschouwd.

Er is over emoties in de afgelopen 2500 jaar door filosofen en later, vanaf de 19de eeuw ook door psychologen veel nagedacht en geschreven. Velen hebben zich aan het onderwerp gewaagd en steeds blijkt door de eeuwen heen dat er een kloof wordt verondersteld tussen de rede en de passie:¹

‘Van oudsher worden emotie en rationaliteit als tegenpolen gezien. Emoties onttrekken zich volgens de wijsgerige traditie aan redelijke overweging, vormen er een inbreuk op of schakelen onze rationele vermogens zelfs compleet uit. De stoïcijn Zeno definieerde ze dan ook als *perturbationes animi*, verwarringen des geestes; Kant sprak in zijn *Anthropologie* onvriendelijk van *Krankheiten des Gemüts*. Minder gevoelsvijandige filosofen als Aristoteles deelden de passies in bij het a-rationele deel van de ziel: de rede heeft er wel enig, maar toch slechts beperkte greep op. Voor Thomas van Aquino zijn gevoelens en emoties strevingen van de *appetitus sensitivus*, het zinnelijke streefvermogen, dat wij delen met de dieren en dat op gespannen voet staat met de *appetitus intellectivus*, de specifiek menselijke wil, die per definitie rationeel is.’²

Ook vandaag de dag worden emoties door velen nog beschouwd als irrationeel. De omgevingspsycholoog Coeterier noemt in een recent gepubliceerd boek³ een aantal redenen waarom onderzoek naar emoties binnen de omgevingspsychologie nog weinig heeft plaatsgevonden. In de uitspraken komen mijns inziens een aantal (voor)oordelen naar voren die in deze scriptie zullen worden bijgesteld.

Volgens Coeterier bestaat de beleving van het landschap uit drie krachten: denken, voelen en willen.⁴ Over voelen zegt hij onder meer het volgende:

‘Omdat voelen grotendeels onbewust werkt, wordt het wel gezien als irrationeel. (...) Dit zien van irrationeel van gevoelens is wel een reden waarom de psychologie zich lang van gevoelens heeft afgewend, als niet onderzoekbaar.’⁵

‘Begrip kun je met begrippen meten, gevoel zul je moeten meten zoals lichaamstaal of (neuro-)fysiologische reacties. Hiervoor is nog geen wetenschappelijke methode ontwikkeld, zeker niet voor de kwalitatieve kant, om welk gevoel het gaat.’¹

¹ Voor een overzicht van emoties in de filosofie zie: Pott 1992: 15-33, Reijen 1995.

² Frijda & Pott 1989: 133

³ Coeterier 2000

⁴ Coeterier 2000: 69

⁵ Coeterier 2000: 76

‘ (...) Bovendien is de taal er minder op ingericht gevoelens uit te drukken. We doen dat veel ongenueerder dan met onze ideeën en gedachten. We bezinnen ons ook veel minder op onze gevoelens dan op onze gedachten.’²

Ik denk dat er meer te zeggen valt over emoties. Iets waar we wat aan hebben willen we de emotionele waarde die mensen aan plekken toekennen beter begrijpen. Dat is echter niet eenvoudig. Over emoties spreken is als je begeven op glad ijs. De discussies erover in de filosofie en psychologie zijn nog in volle gang.³

Opzet hoofdstuk

Het is mogelijk uitvoerig in te gaan op de filosofie van emoties (of emoties in de filosofie), op de verschillende opvattingen in de wijsgerige traditie van de Grieken tot Nussbaum. Dat is echter voor deze scriptie niet relevant. In de eerste paragraaf begin ik daarom, voor de beantwoording van de vraag: ‘Wat zijn emoties?’, bij de meest gangbare emotietheorie uit de tweede helft van de 19de eeuw. Dat is de theorie James. (§ 3.2). Hij fungeert als de voornaamste sparringpartner van de cognitivisten. Hun emotietheorieën staan in de daaropvolgende paragraaf (§ 3.3) centraal. Emoties, zo blijkt uit recente literatuur⁴, hangen sterk samen met de kennis die een mens heeft over het object (ding, de ander, etc.) waarop de emotie gericht is. Dit maakt dat emoties minder subjectief zijn dan dat tot op heden werd verondersteld en dat er in zekere zin over emoties gecommuniceerd kan worden. Hierop aansluitend zal in § 3.4 aan de hand van de filosofie van Wittgenstein worden ingegaan op de relatie tussen taal en emoties en daarmee samenhangend de (on)mogelijkheid te communiceren over emoties. Daarmee zijn de grote lijnen van de cognitieve emotietheorieën geschetst. Dan zal in § 3.5 aan de hand van de dissertatie van de filosoof Duyndam worden ingegaan op de visie betreft emoties die in deze scriptie het uitgangspunt vormt. Duyndam heeft de emotietheorieën van zowel James als de cognitivisten overgenomen maar enkele nuancerings aangebracht die voor een beter en genuanceerder begrip van emoties zorgen.

3.2 James' emotietheorieën in de psychologie

In het artikel ‘*What is an emotion*’ uit 1884 doet James de volgende uitspraak:

¹ Coeterier 2000: 80

² Coeterier 2000: 77

³ Nico Frijda, die volgens de achterflap van zijn boek ‘De Emoties’ een standaardwerk geschreven heeft, zegt in het voorwoord bij de Nederlandse vertaling van zijn boek dat in de twee jaar na het voltooiën van zijn boek de tekortkomingen ervan hem duidelijk zijn geworden. Hiermee wil ik aangeven dat de kennis die men vandaag de dag over emoties heeft alles behalve een statisch gegeven is. In de wetenschap is men betreffende dit onderwerp nog lang niet uitgepraat. Ook een bundel essays als ‘Emotion’ (Clark 1992), met daarin bijdragen van emotiepsychologen uit de hele wereld, maakt duidelijk dat de verschillende auteurs van elf artikelen nog lang geen eenduidig beeld hebben over de ware psychologie van emoties.

⁴ Ik heb met name gebruik gemaakt van: Pott 1992, Frijda 1993, Duyndam 1997.

‘We vluchten niet omdat we bang zijn, we zijn bang omdat we vluchten. We huilen niet omdat we verdrietig zijn, maar we zijn verdrietig omdat we huilen. We trillen niet omdat we zijn geschrokken, we zijn geschrokken omdat we staan te trillen.’¹

In deze uitspraak worden emoties beschouwd als iets lichamelijks, als een causale reactie en als iets dat enkel voor het subject introspectief waarneembaar is. Ik zal deze punten nader toelichten.

Lichamelijkheid van emoties

James is een vertegenwoordiger van de ‘*bodily upset*’ theorieën. Deze leggen de nadruk op de fysiologische component. Emoties zijn in wezen lichamelijke veranderingen, zoals: adrenalineafscheiding, hartkloppingen, bloedtoevoer (een rood hoofd krijgen) of bloedafvoer (wit weg trekken), etc. Een halve eeuw na het verschijnen van het artikel van James werden emoties nog steeds beschouwd vanuit hun lichamelijke karakter. Volgens de psycholoog Duffy² is de emotie een toestand van fysieke *arousal*.³ Deze gedachte leeft ook in de hedendaagse omgevingspsychologie nog voort. Het meten van *arousal* wordt gebruikt om te bepalen in hoeverre bijvoorbeeld de natuur een *arousal* verlagende en daarmee verband houdende, een fijn gevoel verhogende werking zou kunnen hebben.⁴

Onder emoties verstaat James dus verschijnselen die met (duidelijke zichtbare) lichamelijke veranderingen gepaard gaan. Een emotie is het voelen van lichamelijke reactiepatronen. Zonder deze lichamelijke aspecten zou er enkel cognitie overblijven. Hij ontkent overigens niet dat er ook emoties zijn die meer van doen hebben met intellectueel of esthetisch genieten maar zet deze bij voorbaat tussen haakjes.⁵

Causaliteit van emoties

Met een uitspraak als ‘(...) we zijn bang omdat we vluchten’ neemt James afstand van de in zijn tijd algemeen aanvaarde opvatting dat er eerst een mentale perceptie van een enerverend feit plaatsvindt, die vervolgens een mentale affectie (emotie) opwekt en die zich op zijn beurt uit in een lichamelijke expressie. James draait dit causale verband om:

‘*The bodily changes follow directly the perception of the exciting fact, and that our feeling of the same changes as they occur is the emotion.*’⁶

‘Emotiewoorden’ en introspectie

Woorden als angst, woede, verdriet, etc. verwijzen bij James naar een inwendige toestand. ‘Elke emotie is bij James een privé gevoel, gekend in een privé-ervaring, corresponderend met een specifiek patroon van observeerbare fysieke

¹ James in Reijen 1995: 25, Pott 1992: 50

² Pott 1992: 40

³ Het woord *arousal* laat zich in het Nederlands moeilijk vertalen. Het betekent zoiets als een fysiologische activatie. Als iemand *aroused* is, is hij bijvoorbeeld opgefokt, onrustig.

⁴ Zie bijvoorbeeld Staats, e.a. 1997

⁵ Pott 1992: 49

⁶ James in Pott 1992: 49

veranderingen.’¹ Deze kunnen daarom alleen door het subject ‘introspectief’ worden waargenomen. Alleen de voeler zelf heeft een rechtstreekse toegang tot zijn gevoelsleven.² Het is hierom dat de emoties bij James door de cognitivisten ook wel bestempeld worden als ‘dingen in doosjes’.

Het zijn met name deze opvattingen van James geweest waarop door de cognitivisten, zowel in de psychologie (Frijda) als in de filosofie (Wittgenstein), de meeste kritiek is geuit.

3.3 Cognitieve emotietheorieën in de psychologie

‘Denken en voelen, rede en emotie zijn in de twintigste eeuw op een geheimzinnige manier bezig in elkaar over te gaan’³ stelt Heleen Pott. Zij behoort samen met de psycholoog Nico Frijda en de beroemde filosoof Martha Nussbaum tot de cognitivistische stroming in de emotiepsychologie. De cognitivisten zien emoties, in tegenstelling tot James, niet langer als een inwendige geestestoestand waarover niet te communiceren valt:

‘De cognitivisten [hebben] (...) de emoties uit de doosjes van James gehaald en toegankelijk gemaakt voor het daglicht van de redelijkheid. En zo vatten zij emoties op binnen een communicatief paradigma, als openlijke en toegankelijke wijze van communiceren en omgaan met medemensen en met de wereld.’⁴

Ik zal nu eerst ingaan op het ‘uit de doosjes halen’ van de emoties, dat wil zeggen op de rationale aspecten van emoties en dan in § 3.4 zal ik nader ingaan op de relatie tussen de taal en emotie.

3.3.1 Rationaliteit van emoties

Vroeger werden emoties beschouwd als iets inwendigs waar alleen het individuele subject zelf een directe en exclusieve toegang toe heeft. Anderen hadden binnen deze benadering slechts een indirecte toegang. Door, bijvoorbeeld, het aanschouwen of analyseren van de uitwendige expressie van de mens die een emotie ervaart. Tegenwoordig beschouwt men emoties veelal als intelligente, intersubjectief communicabele manieren van aanpassing aan en omgang met de wereld.⁵ Frijda formuleert het als volgt:

‘Emoties zijn cognitief: het zijn kenwijzen, vinden recente filosofen en wetenschapsbeoefenaars, complexe en adaptieve kennis- en gedragssystemen, die ons informeren over de waarde en betekenis van wat er om ons heen gebeurt en zorgen voor een adequate aanpassing daaraan’⁶

¹ Pott 1992: 51

² Pott 1992: 41

³ Pott 1992: 36

⁴ Duyndam 1997: 110

⁵ Duyndam 1997: 100

⁶ Frijda 1999

Emoties dienen binnen deze opvatting het functioneren van de mens. De emotie wordt beschouwd als middel met behulp waarvan het organisme zijn overlevingskansen vergroot (gezien vanuit evolutionair gezichtspunt.). Emoties worden cognitief genoemd omdat ze binnen deze benadering een informatief karakter hebben. Ze zeggen iets over onze verhouding tot de werkelijkheid. Emoties kunnen een positieve of negatieve waardering uitdrukken betreffende de werkelijkheid (de omgeving of de ander bijvoorbeeld).¹ Frijda spreekt in zijn boek *'De Emoties'* over de bereidheid van emoties. 'Een emotie is een verandering van actiebereidheid of gedragsbereidheid.'² Zo kan woede iemand aanzetten tot verzet tegen datgene wat hem irriteert (een dubbel geparkeerde auto of een politicus) en verdriet veroorzaakt soms dat een mens nergens meer zin in heeft. Angst kan er voor zorgen dat iemand hard wegloopt of zich verbergt.

De twijfels die de cognitivisten hebben over de tegenstelling tussen emoties en ratio kan worden beargumenteerd met een aantal redenen, waaruit het rationele karakter van emoties blijkt, zoals:³

- Emoties zijn soms 'slimmer' dan de rede.
- Emoties worden beïnvloed door een denkproces.
- Emoties hebben een niet-causaal karakter.
- Emoties zijn bekritiseerbaar.

Emoties zijn soms 'slimmer' dan de rede

De ervaring leert ons dat het gevoel vaak zo dom nog niet is en soms slimmer dan de rede. Hier wordt bedoeld op die ervaringen waar mensen 'voor hun gevoel' menen dat er iets niet klopt en waar achteraf de vermoedens waar blijken te zijn geweest. Bijvoorbeeld de emotionele bezwaren tegen kernenergie. Na de ramp van Tsjernobyl bleek dit op redelijke overwegingen te zijn gestoeld.⁴

Emoties worden beïnvloed door een denkproces

Volgens Frijda zijn emoties meestal niet een reflexmatige reactie op een externe prikkel (een uitzondering is misschien de schrik bij een plotselinge knal). Aan emoties ligt vaak een ingewikkeld denkproces ten grondslag. Dat is bijvoorbeeld het geval bij opkomende jaloezie wanneer je partner regelmatig met vage excuses laat thuiskomt.⁵

Emoties hebben een niet-causaal karakter

De rationaliteit van emoties is in de plaats gekomen van de vroegere causaliteit. (Causaal: 'Man ziet een beer, rent weg en ervaart (ondermeer door het

¹ Duyndam 1997: 100

² Frijda 1999

³ Frijda en Pott: 1989: 134

⁴ Frijda en Pott: 1989: 134

⁵ Frijda in Duyndam 1997: ??

wegrennen) een emotie. Rationeel: ‘Man ziet beer, denkt (bewust en onbewust) dat is een beer en die kan mij mogelijk doden, de man ervaart angst en rent weg’.) Dit is ook de voornaamste kritiek van de cognitivisten op James. De relatie tussen aanleiding en emotie is volgens de cognitivisten niet oorzakelijk, zoals James meende. Een zelfde gebeurtenis kan aanleiding zijn tot verschillende emoties en verschillende mate van hevigheid. (Man ziet beer, denkt dat is een beer en die kan mij mogelijk doden maar (!) de beer zit achter tralies, want ik bevind mij in een dierentuin; de man blijft staan en maakt een foto.) De relatie tussen aanleiding en emotie is nooit helemaal voorspelbaar en daarom niet causaal gedetermineerd.¹ Het is dus onmogelijk om te zeggen dat object (of omstandigheid, opmerking, persoon, geur, etc.) per definitie een emotie veroorzaakt.

Emoties zijn bekritiseerbaar

De bekritiseerbaarheid van emoties laat zich illustreren met het volgende voorbeeld:

‘Wanneer ik fietsend op straat op een haar na door een auto word geschept zal ik waarschijnlijk woedend reageren, maar wanneer ik vervolgens omkijk en zie dat die auto moest uitwijken voor een onverwachts overstekend kind, zal mijn woede toch veranderen, of in elk geval minder worden.’²

Met rationaliteit van emoties doelt men dus op het idee dat emoties ontstaan door de betekenissen die mensen aan de voor hun verschijnende werkelijkheid geven. Rationaliteit is ook van toepassing op emoties omdat degene die ze ervaart meestal redenen kan geven voor zijn emoties. Om deze en eventueel het bijbehorend gedrag uit te leggen en (voor zichzelf) te rechtvaardigen.³

Het is om bovenstaande argumenten dat de cognitivisten stellen dat ‘een emotie een vorm van rationeel gedrag is’. Emoties zijn als zodanig waarneembaar, bespreekbaar, bekritiseerbaar en opvoedbaar:

‘Met de verdediging van de redelijkheid van emoties verdwijnt of verandert althans, de aloude commonsense tegenstelling tussen rationaliteit en emotionaliteit, tussen verstand en gevoel. Deze oppositie kan nu worden begrepen als (gradueel) verschil tussen een snel werkend, minder nauwkeurig signaleringssysteem en een meer tijd kostend, verfijnder, meer factoren overziend afwegingssysteem. Of ook, in termen van belangen, als het verschil tussen voor – of nadeel op korte termijn en voor – of nadeel op langere termijn.’⁴

3.3.2 Relativering: ‘Rationaliteit van emoties?’

Het woord ‘rationaliteit’ kan voor verwarring zorgen omdat het ook vaak wordt gebruikt in een context waarbij men doelt op de objectieve, weldoordachte manier waarop een uitspraak tot stand komt of een discussie wordt gevoerd. De

¹ Frijda in Duyndam 1997: 107

² Duyndam 1997: 107

³ Frijda & Pott 1989: 135

⁴ Duyndam 1997: 108

rationaliteit van emoties houdt hier verband met de wijze waarop het subject zelf de aanleiding tot de emotie beleeft en interpreteert. Dit betekent niet dat er over emoties op rationele gronden valt te onderhandelen. Deze ‘rationaliteit’ is volgens Frijda en Pott aan een individu gebonden en laat zich moeilijk veralgemeniseren. De emotie kan volgens hen gemakkelijk in botsing komen met de intersubjectief fundeerbare rationaliteit van maatschappelijke normen en waarden.¹

Een andere verwarring die hiermee verband houdt, is de ervaring van de onredelijkheid van emoties. Iedereen kent voorbeelden waarbij men weet dat de emotie ongefundeerd is, maar dat dit geen afbreuk doet aan de emotie. (Angst voor kleine spinnen, bijvoorbeeld) Of omgekeerd: er zijn er tal van situaties die op ‘rationele gronden’ een emotie zouden moeten wekken maar waarbij een emotie uitblijft. Het lezen van de krant, waarbij men geconfronteerd wordt met allerlei ellende, veroorzaakt soms niet meer dan een frons op het gelaat.

Informationele inkapseling van emoties

Een hypothese die kan verklaren dat over emoties niet eenvoudig valt te onderhandelen wordt wel de ‘modulariteit’ van emoties genoemd.² Emoties worden volgens deze hypothese voortgebracht door een modulairsysteem. Dit wil zeggen dat emoties informatieel ingekapseld zijn. Door deze inkapseling van informatie zijn ze relatief ongevoelig voor informatie die niet voor dit mechanisme is gemaakt. Het modulairsysteem gedraagt zich onafhankelijk van onze kennis. Een voorbeeld hiervan is de optische illusie. Zelfs als men weet dat het een illusie is kan men toch niet anders dan de illusie waarnemen. (Het water dat in Eschers schilderijen tegen alle rationaliteit in omhoog stroomt.) Het is door deze modulariteit dat emoties niet met alle soorten kennis te veranderen zijn. De opmerking: ‘Het is maar een lief, klein, schattig muisje’, heeft geen effect bij iemand met een panische angst voor muizen. Menig tekenfilm doet kinderen en soms ook volwassenen in tranen uitbarsten. Zelfs als de getekende figuren een beer en een draakje zijn.

3.3.3 Oorzaken van emoties

Emoties worden, zoals uit voorgaande paragrafen blijkt, veroorzaakt door de betekenis die mensen aan iets toekennen. Daarnaast zijn er nog twee andere punten die verband houden met het veroorzaken van een emotie.

Waarnemen van verandering

Frijda noemt dit de wet van de Verandering. ‘Voor een emotie is reëel niet wat er is, maar wat er verandert, wat er komt of gaat.’³ Emoties ontstaat dus bij het

¹ Frijda en Pott 1989: 136

² Frijda en Pott 1989: 154-155

³ Frijda 1987: 113

waarnemen van verandering. Wie zijn ene hand in koud water dompelt en de ander in warm en ze daarna beide in een lauw water steekt zal met zijn ene hand een warm gevoel waarnemen en met zijn andere een koud. Pervin verwoordt dit met betrekking tot de menselijke liefde als volgt:

*'One never stops to wonder until a person's gone; one never stops to wonder, till he's left and carried on.'*¹

Frijda noemt het een wet omdat het volgens hem bijna altijd waar is. Hij maakt echter wel een uitzondering voor bijvoorbeeld extreme pijnen. Niet alles went en doet de emotie bij gelijkblijvendheid afnemen maar veel wel.

Aanschouwelijke stimuli

Volgens Frijda zijn het met name aanschouwelijke stimuli die tot een emotie aanzetten en zijn emoties minder gevoelig voor stimuli van ander soort. Omdat deze stimuli weten door te dringen door de modulariteit van emoties. Hij merkt op dat 'wil een mededeling tot emotie leiden, dan moet de fantasie erbij worden gehaald, die de kloof naar het aanschouwelijke soms kan overbruggen, of beeldende taal die iets dergelijks doet (...)'.² En dat is precies wat de literatuur, de dichtkunst, de film, etc. doet, onze verbeelding en emotie stimuleren door het oproepen van beelden. De ontroering wordt zelden veroorzaakt door een opsomming van feitjes.

3.3.4 Het emotieproces volgens de cognitivisten

Ik heb laten zien dat emoties volgens de cognitivisten een cognitieve component hebben, als het ware rationeel zijn. Voor een goed begrip zal ik ingaan op de componenten waaruit het emotieproces volgens de cognitivisten bestaat en deze plaatsen in een schema.

Bij Frijda verwijst de term emotie naar het hele proces van de oorzaak van de emotie tot het ervaren, voelen van de emotie zelf.³ Binnen dat proces vallen de volgende componenten te onderscheiden:

- De aanleiding.
- Het appèl.
- De ervaring van *arrousal*.
- De actiebereidheid.

De aanleiding (X)

De gebeurtenis in de realiteit of in gedachten dat wil zeggen; de waarneming van een uitlokkende gebeurtenis (het waarnemen van verandering) of situatie als een betekenisvolle gebeurtenis of situatie.¹ Bijvoorbeeld een beer die op je afkomt.

¹ Pervin in Frijda 1987: 113

² Frijda & Pott 1989: 155

³ Duyndam 1997: 109

Over X kan nog worden opgemerkt dat dit een object is van een bijzonder soort. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen een materieel object en een formeel object. Het materieel object kan in principe alles zijn. Een tas, een grasveld, een huis. Het formeel object is hoe in de emotie het materieel object wordt waargenomen. Het formeel object is bijvoorbeeld jouw krokodillen leren tasje, het prachtige grasveld van de burens, het begeerde huis, waar je al jaren voor spaart of ‘een gevaarlijk beest, het verheugende nieuws, een enge man,’² etc.

Het appèl (Het gevoel) (V)

Dit is de emotionele beleving van de situatie (het gaat hier om de persoonlijke subjectieve ervaring.); of een gebeurtenis als prettige of als onprettig wordt ervaren. De emotionele beleving is in belangrijke mate de waarneming van het appèl.³

De ervaring van arousal (A)

Deze is in het appèl geïmpliceerd. De lichamelijke component van de emotie. Zoals hartkloppingen, ‘vlinders in je buik’, ‘gevoel van ondragelijke lichtheid’.

De actiebereidheid (C)

Dit is de neiging of opwelling iets te doen⁴ (vluchten, lachen, schuilen, etc. maar ook niets doen is een vorm van actiebereidheid.). Actiebereidheid is niet hetzelfde als gedrag! Soms veroorzaakt het gedrag maar niet per definitie. Men kan zich ook inhouden, ‘men telt tot tien’ of denkt aan iets anders...

Het emotieproces

De emotie (of het emotieproces) wordt dan: aanleiding (betekenis van object, persoon, ding, dier, etc.) X veroorzaakt emotie / gevoel V (met eventueel een fysiologisch gevoel (A)) en maakt dat ik (vlucht, lach, schuil). In de vorm van een zin:

Ik voel V tot X (met eventueel A en het resultaat C.).

In § 3.5 zal naar aanleiding van de kritiek van Duyndam dit schema op een aantal punten worden bijgesteld. Dat ‘bijgestelde’ schema zal het uitgangspunt zijn van hoe emoties worden beschouwd in deze scriptie.

Voor ik inga op de kritiek van Duyndam op bovenstaand proces, zal ik eerst nader ingaan op de taal en emoties. Heleen Pott heeft aan de hand van Wittgensteins filosofie op een andere manier de rationaliteit van emoties benadrukt en wel via de wijze waarop emoties in de taal gelegen zijn.

¹ Frijda & Mesquita 1992: 199

² Duyndam 1997: 113

³ Frijda 1984: 60

⁴ Frijda 1984: 60

3.4 Cognitieve emotietheorieën, een filosofisch perspectief

Deze paragraaf richt zich niet op het geven van nog een visie op, of een bewijs voor de rationaliteit van emoties maar geeft inzicht in de mogelijkheid of de onmogelijkheid te kunnen communiceren over emoties. Met name door inzichten uit de emotiepsychologie is in de voorgaande paragraaf aannemelijk gemaakt dat emoties deels cognitief zijn. In deze paragraaf wordt de rationaliteit van emoties benaderd vanuit een ander perspectief en dat is die van de filosofie.

Volgens Pott is Wittgenstein de auteur die het meest wordt geciteerd in emotie onderzoek omdat hij ‘als geen ander korte metten heeft gemaakt met een wijsgerige veronderstelling die aan vrijwel alle emotieopvattingen in de periode van Descartes tot William James ten grondslag lag en die nog steeds aanhang geniet.’¹ Hij heeft aangetoond dat, in tegenstelling tot wat James beweert, emoties als hoop, jaloezie, vreugde, etc. niet enkel door introspectie te kennen zijn. Deze emoties worden intersubjectief geconstrueerd in de zogenoemde taalspelen en zijn gerelateerd aan processen van betekenisgeving. Om deze gedachte te verduidelijken en om een idee te krijgen waar Wittgensteins filosofie in grote lijnen op neer komt zal ik eerst de begrippen ‘taalspel’ en ‘familiegelijkenis’ toelichten en dan ingaan op de relatie taal en emoties.

3.4.1 Wittgensteins ‘taalspel’ en ‘familiegelijkenissen’

Wittgenstein keert zich tegen de opvatting dat de betekenis van woorden enkel verwijst naar voorwerpen in de realiteit.² Dit verwijzen wordt ook wel referentialisme genoemd. Het betekent dat ieder betekenisvol woord een naam heeft, dat naar een ander ding verwijst. Dit gaat op voor veel woorden, met name als ze de werkelijkheid om ons heen beschrijven. Het wordt echter ingewikkelder als woorden en zinnen eruitzien als dat soort beschrijvingen, maar niet die functie hebben. Wittgenstein neemt afstand van het referentialisme en beweert dat woorden en zinnen ook anders kunnen functioneren, afhankelijk van de gebruikerscontext waar ze zich in voordoen.

Taalspel

De gebruikerscontext van woorden wordt door Wittgenstein ‘taalspel’ genoemd. De betekenis van woorden wordt bepaald door hun gebruik binnen een bepaalde context (een bepaalde groep, wetenschappelijke discipline, etc) en is alleen binnen die context te begrijpen. Verwarring ontstaat wanneer we dit niet doorhebben. Dit oogt als een simpele vooronderstelling. Het is er echter één met vergaande consequenties en minder eenvoudig toe te passen dan het lijkt. Want hoe een woord gebruikt wordt is niet af te leiden aan de vorm of zijn plaats in

¹ Pott 1992: 44

² Hark 2000: 34

een zin.¹ Dezelfde woorden en zinnen kunnen binnen verschillende taalspelen verschillende betekenissen hebben.

Er zijn tal van voorbeelden in het alledaagse leven waarin men wordt geconfronteerd met taalspelen. In de trein gezeten vangt men soms gesprekken op waar geen touw aan vast te knopen is. Niet om dat het gesprek in het Chinees gevoerd wordt, maar omdat de woorden, de zinnen, refereren aan betekenissen die enkel in de context van de dialoog zinvol zijn. Wat in de alledaagse taal onzin lijkt en onverstaanbaar is, kan in een ander taalspel volkomen zinnig zijn en zelfs van een hoge mate van intelligentie getuigen.

Over Wittgenstein bestaat de volgende anekdote waarmee het begrip taalspel kan worden verduidelijkt:

‘In zijn (...) werk *‘On Certainty’* vertelt Wittgenstein, dat hij met iemand op een bank in de tuin zit. De discussie gaat kennelijk over de eventuele betrouwbaarheid van de zintuiglijke waarneming. Tijdens de discussie wijst Wittgensteins gespreksgenoot voortdurend op een boom, die vlak bij staat. ‘Ik weet zeker dat daar een boom staat.’ Een verbaasde voorbijganger ziet het en Wittgenstein zegt tot hem: ‘Deze man is niet gek, maar wij doen op dit moment filosofie.’”²

Familiegelijkenissen.

Volgens Socrates kan men de betekenis van een woord pas begrijpen aan de hand van een definitie. Is een definitie niet te geven dan heeft men het woord niet begrepen.³ In filosofisch onderzoek maar ook binnen de andere (sociale) wetenschappen worden begrippen vaak erg precies gedefinieerd. Dit wordt ook wel logisch perfectionisme genoemd. Nu meent Wittgenstein dat het precies definiëren onmogelijk is. Om dit aan te tonen introduceert hij het begrip familiegelijkenissen aan de hand van een voorbeeld waarin hij op zoek gaat naar een definitie voor het begrip ‘spel’.

Als men het begrip ‘spel’ zou moeten uitleggen en definiëren aan iemand die de betekenis er niet van kent, dan komt men in problemen omdat van spellen (voetbal, schaak, knikkeren, etc) geen vaste definitie bestaat. Er is niet één element dat alle spellen gemeen hebben, wat hun essentie weergeeft. Toch weet iedereen voor z’n gevoel wanneer iets een spel is. Wittgenstein toont in onderstaand voorbeeld aan dat verschillende elementen soms wel aanwezig zijn in spellen en soms ontbreken:

‘ (...) Denk nu aan spelletjes als Jan-Huygen-in-de-ton; het element ‘gezelligheid’ is hier aanwezig, maar hoeveel van de andere karakteristieke eigenschappen zijn er niet verdwenen? En zo zouden we de vele, vele andere groepen van spellen kunnen afwerken, en zien hoe gelijkenissen zichtbaar worden en weer verdwijnen.

En de slotsom van deze beschouwing luidt nu: we zien een gecompliceerd net van gelijkenissen die elkaar overlappen en kruisen; nu eens fundamentele gelijkenissen dan weer gelijkenissen in details.

¹ Hark 2000: 38

² Hubbeling 1973: 63

³ Hark 2000: 40

Ik weet deze gelijkenissen niet beter te karakteriseren dan met het woord ‘familie gelijkenissen’; want op die wijze overlappen en kruisen de verschillende gelijkennissen tussen de leden van een familie elkaar; bouw, gelaatstrekken, kleur van de ogen, manier van lopen, temperament, etc. etc. – daarom zeg ik: ‘spellen vormen een familie.’¹

Zo kunnen zeven broers allemaal van elkaar verschillen en toch allemaal ontegenzeggelijk gelaatstrekken hebben die hun tot één familie maakt. Zo heeft broer 1. net zo’n neus als broer 4. en heeft deze op zijn beurt weer de scheve grimas van broer 2, etc.. Wittgenstein heeft de familiegelijkenissen ook wel vergeleken met een stuk touw. Hoewel een touw bestaat uit allemaal kleine touwtjes is er geen touwtje in het touw dat van het begin tot het einde doorloopt. Als een kluwen haakt het aan elkaar en vorm het een geheel.’

De theorie van familiegelijkenissen en taalspelen in acht nemend kan worden geconcludeerd dat de taal geen statisch bolwerk is waarvan de basisstructuur de objectieve orde van de werkelijkheid weerspiegelt. Dit betekent echter, volgens Pott, geenszins een absoluut relativisme:

‘De regels van de taal vinden hun rechtvaardiging in het gebruik dat we er van maken en wat we er mee doen is geen kwestie van een toevallige afspraak, maar blijft steeds overeenstemmen met regelmatigheden in onze omgang met de werkelijkheid. Het taalspel ‘wegen’ zou bijvoorbeeld zijn zin verliezen wanneer een stuk kaas, nadat het op de weegschaal was gelegd, zonder aanwijsbare oorzaak plotseling begon uit te zetten of in te krimpen.’²

3.4.2 Wittgenstein en emoties

Volgens Pott is Wittgenstein ‘de eerste denker binnen de analytische traditie die erin slaagt aan te tonen, dat zelfs psychologische termen zich niet lenen voor een psychologische betekenisverklaring volgens het afbeeldingparadigma. Zelfs ‘pijn’, ‘angst’ of ‘woede’, zijn geen namen van subjectieve toestanden of gebeurtenissen in onze geest, terwijl een introspectieve naamgeving hier zo voor de hand lijkt te liggen.’³

Wittgenstein toont deze vooronderstelling aan door zijn theorieën over taalspel en familiegelijkenissen ook toe te passen op emoties. Het werkwoord ‘voelen’ bijvoorbeeld, verleidt ons er toe deze als een activiteit te zien zoals lopen, schrijven, koken, enz. Schrijven doen we met de hand en naar analogie daarvan zoeken we binnen in ons ook een orgaan waarmee we voelen. ‘Zo zoeken we bij elk woord een ding en bij elke psychologische uitdrukking een onzichtbare innerlijke toestand of privé-ervaring, ontoegankelijk voor de buitenwacht.’⁴ Maar zoals gezegd: woorden verwijzen niet altijd naar een bestaand object, woorden zijn eerder gereedschappen waarvan de betekenis in het gebruik ligt.

¹ Wittgenstein 1976: 66-67

² Pott 1992: 46

³ Pott 1992: 47

⁴ Pott 1992: 47

Privé-taal argument

Ook de kritiek van Wittgenstein is op James gericht. James pretendeert dat zijn definitie van emoties een verifieerbare ontdekking is, gevonden langs de weg van de innerlijke waarneming (introspectie). Maar volgens Wittgenstein kan dit enkel als de termen (de emotiewoorden) direct verwijzen naar de innerlijke toestanden, wat ze zoals gezegd niet doen. Hij toont dit aan met het privé-taal argument. Kan de betekenis van het woord pijn (of een andere emotie) alleen maar geleerd worden door de eigen pijn ervaring? Het antwoord van Wittgenstein is negatief:

‘Stel, zegt Wittgenstein, dat in een gezelschap iedereen een doosje heeft met daarin iets dat men ‘kever’ noemt. Iedereen zegt dat hij alleen door de aanblik van zijn eigen ‘kever’ weet wat een kever is, en niemand kan in het doosje (c.q. het innerlijk) van de ander kijken, het is met die kever net zoals met pijn. Maar nu zou het best eens zo kunnen zijn, aldus Wittgenstein, dat iedereen iets anders in zijn doosje heeft, zelfs dat het ding voortdurend verandert, terwijl intussen het gesprek over de kever ongestoord voortgaat. Als dat zo is, dan volgt daaruit dat het woord kever in elk geval geen naam kan zijn voor het ding in het doosje. Het woord heeft wel degelijk betekenis. Maar het ding zelf is voor die betekenis irrelevant, ze zouden zelfs heel goed leeg kunnen zijn. Of, zoals Wittgenstein concludeert, als men de grammatica van de pijnuitdrukking construeert volgens het model van ‘object en benoeming’, dan valt het object als irrelevant buiten beschouwing. En wat geldt voor de actuele bewustzijnstoestand die wij pijn noemen, geldt *a fortiori* voor angst en voor elke andere psychologische term: het woord lijkt een strikt persoonlijke voor anderen ontoegankelijke ervaring te benoemen. Maar als het functioneert in de omgangstaal, is het niet via introspectieve naamgeving maar op grond van intersubjectieve criteria. (...) Een ‘innerlijk’ proces heeft uitwendige criteria nodig, het moet gesteund worden door een publiek taalspel.’¹

Wittgenstein wil hier overigens niet mee zeggen dat we niets zouden voelen als we zeggen dat we pijn hebben. Of dat we alleen iets zouden voelen als we het uitspreken. Hij wijst er enkel op dat de betekenis van een emotiewoord niet op introspectieve observatie berust maar gebonden is aan intersubjectieve constructies.

Familiegelekenissen in emotiewoorden

‘Nu kunnen uit Wittgensteins filosofie over emoties slechts negatieve conclusie worden getrokken omdat Wittgenstein elke theorie van de hand wijst die emoties identificeert met de gevoelens in ons.’² Het citaat over de kevers vertelt ons dat we met de taal nooit kunnen uiten wat we werkelijk voelen. Gelukkig vindt Pott ‘na zorgvuldig te hebben gesprokkeld’ in diverse teksten ‘positieve’ opmerkingen van Wittgenstein over emoties. Hij is volgens haar op zoek gegaan naar familiegelekenissen tussen de verschillende termen die emoties duiden. Deze zoektocht levert volgens Pott de inzichten op waardoor men Wittgenstein kan zien als belangrijke representant van de cognitieve stroming.

¹ Pott 1992: 51-52

² Pott 1992: 54

Emoties onderscheiden zich van de ‘familie der gevoelens’ door hun reflexieve structuur en hun intieme band met de taal. ‘Emotionele gevoelens onderhouden een nauwe relatie met reflectie, ze kleuren ons denken’, aldus Wittgenstein, ‘Het is daarom dat we kunnen spreken van treurige, jaloerse, boze gedachten’.¹ Het is echter niet mogelijk om te spreken van bijvoorbeeld ‘kiespijn gedachten’ of ‘schop tegen je schenen gedachten’. Voor het signaleren van pijn is een inwendige gedachte voldoende maar voor het signaleren van verdriet of hoop niet. We zijn, zoals ook uit het emotie schema blijkt, altijd verdrietig om X, of boos op X, of houden van X. Het belangrijkste van (dit soort) emoties is hun talige structuur. Dieren kunnen kwaad worden voorgesteld maar niet hoopvol omdat dit enkel mogelijk is door een talige expressie. Dankzij de taal hebben we spijt, schaamte, eerbied en berouw. Deze emoties kunnen talige emoties worden genoemd en zijn enkel voorbehouden aan taal gebruikers.²

3.5 Duyndams kritiek en visie

Tussenstand. De (on)mogelijkheid van de taal

Het zijn de inzichten van Wittgenstein, die in Potts boek veel aandacht krijgen, die maken dat ik hier zou kunnen stellen dat emoties bespreekbaar zijn. Ze hebben immers een talige structuur die intersubjectief geconstrueerd wordt. Sommige emoties zouden zelfs niet bestaan zonder de taal. Maar we hebben van dezelfde Wittgenstein geleerd dat mensen en groepen onderling verschillende taalspelen hebben. Hoe er over een emotie wordt gesproken is niet altijd eenduidig.

De vraag of er over emotie valt te communiceren *lijkt* positief te kunnen worden beantwoord, alleen is de vraag ‘hoe’ nog steeds even complex. Het probleem lijkt verschoven van communiceren over emotie naar communiceren over complexe processen van betekenisgeving die de emotie veroorzaken. Of zoals Frijda het noemt de informatie waarmee de emotie als het ware ingekapseld is.

Het schema laat zien dat een emotie is opgebouwd uit een aantal componenten. Als de kennis uit dit hoofdstuk wordt geprojecteerd op het schema ‘IK voel V door X.’ kan voor de verschillende componenten, waaruit de emotie bestaat, worden geconcludeerd dat over X te communiceren valt. En dat emotiebegrippen niet direct naar het gevoel verwijzen. Maar dat deze deel uit maken van een taalspel, dus in de context moeten worden gezien.

¹ Pott 1992: 50

² Pott 1992: 56

3.5.1 Communiceren over het voelen ‘voelen’.

Toch blijft er iets ‘knagen’, want over het voelen ‘voelen’ kan ook volgens Wittgenstein niet gesproken worden. Daarover moet men maar zwijgen. Men kan immers nooit in het hoofd van de ander gaan zitten om te ervaren wat de ander ervaart (‘Elkanders kever bekijken’). Via de taal kan dus over V gesproken worden. *‘Jottem wat puik’* in het ene taalspel of: *‘Helemaal te vet man’* in een ander. Het gevoel van de ander voelen is nog steeds onmogelijk. Ook Lengkeek komt in zijn dissertatie tot deze conclusie. Volgens hem schiet de taal te kort om al onze gevoelens en emoties, die zich aan ons opdringen, aan anderen precies duidelijk te maken:

‘Gedeelde taal garandeert geenszins dat wij de begrenzings van onze eigen ervaringswereld, gegeven met ons fysieke en unieke zijn, uiteindelijk volledig kunnen overschrijden in communicatie met anderen.’¹

De cognitivisten lijken wel erg optimistisch wat betreft de rationaliteit van emoties en de daarmee verband houdende mogelijkheid tot communicatie. Het is dit punt waar Duyndams kritiek zich op richt. Het onderwerp van zijn in 1997 gepubliceerde proefschrift is compassie. Hoewel het niet direct lijkt aan te sluiten op het onderwerp van deze scriptie, leert het ons wel over de mogelijkheid iemands emoties te verstaan. Bij compassie gaat het om inleving. Als het voelen ‘voelen’ van de ander niet mogelijk zou zijn dan zou compassie ook onmogelijk zijn, zo zou kunnen worden geredeneerd.

Frijda en James.

Duyndam denkt in zijn dissertatie door op de theorie van James en die van Frijda. Van James houdt hij het idee vast van de emotie als gewaarwording van een lichamelijke reactie. Maar hij doet dit zonder de lichamelijke te zien als iets fysiologisch en causaals, zoals dit bij James wel het geval was. Lichamelijke betekent hier het voelen ondergaan, het voelen ‘voelen’. Van Frijda houdt hij de relatie vast tussen appèl (het gevoel) en de actiebereidheid. ‘Te samen betekent dat, dat een emotie kan worden opgevat als de gewaarwording van de lichamelijke werking van een appellerende betekenis.’² Hij neemt van de cognitivisten over dat de aanleiding van een emotie iets uitwendigs kan zijn, maar de emotie zelf is volgens hem iets inwendigs.

3.5.2 Het emotieproces *revisited*

Duyndam verzet zich tegen het schema ‘Ik voel V tot (de betekenis van aanleiding) ‘X’. De cognitivisten ‘wijzen hiermee een samenvallen van gevoel en

¹ Lengkeek 1994: 40

² Duyndam 1997: 110

gevoelde af'¹ Want het voelen van woede is gelijktijdig met de 'gevoelde' woede, en niet de betekenis van 'X' die je terugblikkend kan hebben. Hij zegt dat:

'Als men de emotionele betekenisverneming volledig in een subject - object schema laat overgaan, zoals de cognitivisten doen, miskent men (...) het eigene van emoties: dan miskent men niet alleen de innerlijke kant van emoties maar dan miskent met name het lichamelijke karakter van de emotionele beleving'²

Met emoties neemt men iets waar, maar niet direct en alleen je gevoel tot X. Men neemt een gevoel waar:

'Want dat een emotionele waarneming eerst en vooral een geëmotioneerde waarneming is, betekent dat deze waarneming mede het waarnemend subject zelf omvat, en wel als object. In de emotionele waarneming neem ik, op een één of andere manier, ook mijzelf waar. (...) of preciezer: de emotie is een gewaarwording van mijzelf in relatie tot iets.'³

Op deze manier laat Duyndam zien dat delen van het emotieproces zoals dat door Frijda wordt voorgesteld weliswaar cognitief zijn maar dat het gevoel 'voelen' ook een subjectieve aangelegenheid is. Waarbij het subject als het ware zichzelf, zijn eigen gevoel waarneemt.

De redenering brengt hem tot de volgende vorm waarin emoties kunnen worden weergegeven: 'IK voel MIJ V tot X'. Deze vorm geeft zowel de innerlijke relatie weer van 'Ik voel MIJ' als de relatie tot object of situatie (V tot X). Duyndam beschouwt 'de formule als het schema, als de onderliggende structuur van de emotie die haar gelijktijdigheid en intentionaliteit articuleert'⁴

De cognitivisten zien het schema als een relatie tussen 'IK' en 'X' en niet zoals Duyndam tussen 'MIJ' en 'X'. Doordat zij geen onderscheid maken tussen 'IK' en 'MIJ' kunnen en zullen ze ook geen onderscheid maken tussen emoties en andere cognities.⁵ Het is volgens het schema van de cognitivisten, moeilijk te begrijpen hoe emoties kunnen losraken van de aanleiding en een eigen leven gaan lijden of aan iets anders dan de oorspronkelijk 'X' worden toegeschreven.⁶

De formule is als volgt samen te vatten: 'De structuur IK voel MIJ V tot X van de emotionele gewaarwording drukt zowel haar elementaire karakter uit (IK voel 'MIJ' V) als haar cognitieve intentionaliteit (tot X)'⁷

Verwarring: 'IK & MIJ...?'

Duyndam wijst erop dat er verwarring zou kunnen ontstaan omdat het zou kunnen lijken dat de formule reflexiviteit impliceert. Alsof het 'ik' over 'mij' nadenkt. Dat zou betekenen dat men bij de ervaring van emoties afstand neemt, terugblijkt en communiceert. Dit is niet het geval. In de formule is het 'IK'

¹ Duyndam 1997: 113

² Duyndam 1997: 152

³ Duyndam 1997: 114

⁴ Duyndam 1997: 114

⁵ Duyndam 1997: 148

⁶ Duyndam 1997: 149

⁷ Duyndam 1997: 5

volledig in beslag genomen door 'MIJ'. Er is een gelijktijdigheid van 'IK' en 'MIJ'.¹ Het is ook niet zo dat de subjectieve kant van het schema: 'IK voel MIJ' een gespleten persoon veronderstelt. Alsof er in het 'IK' een 'MIJ' huist. 'Mij' is ook niet de gevoelige kant van IK. En 'MIJ' verwijst ook niet naar een passief of gevoelig lichaam.² Het 'IK' en het 'MIJ' zijn beide het subject maar worden onderscheiden om duidelijk te maken dat het gevoel dat een mens beleefd een innerlijke aangelegenheid is.

3.5.3 Communiceren over emoties

Als nu nogmaals de vraag wordt gesteld; valt er te communiceren over emoties? Dan valt hierop een specifiek antwoord te geven. Het antwoord is 'ja' en 'nee'. Over het cognitieve deel van emoties valt te communiceren. Over de 'subjectieve' kant van emoties valt niet te communiceren. Ik zal dit laten zien aan de hand van de componenten uit de formule van Duyndam.

'IK voel MIJ'

Dit is de inwendige kant van emoties. Hiermee wordt bedoeld op de waarneming van de emotie bij jezelf. Hierover valt niet te communiceren in de zin van de ander je gevoel voelbaar maken. 'De inwendige kant van emoties, het elementaire opgaan van 'IK' in 'MIJ', is niet als informatie bespreekbaar en uitwisselbaar, maar toont zich (...)'³ enkel aan het subject.

'V'

Dit is de naam die men aan de emotie heeft gegeven. Wittgenstein heeft aangetoond dat deze niet verwijst naar de emotie zelf, zoals inwendig ervaren. De emotie woorden worden intersubjectief geconstrueerd. Sommige emoties hebben hun bestaan dan ook helemaal aan de taal te danken. Samen met 'X' valt 'V' onder de cognitieve, 'de bespreekbare kant van emoties, de kant waarover men zinvol, redelijk, kritisch en toetsbaar kan discussiëren.'⁴

'X'

Dit is de betekenis (van de gebeurtenis, het object de herinnering, etc.) waardoor de emotie ontstaat. Deze betekenis is communicabel. Men kan immers in woorden uitleggen hoe de situatie in elkaar steekt: wat de reden is voor de emotie. De X is echter niet altijd eenvoudig uit te leggen. Sommige betekenissen zijn zeer complex. Soms is de emotie ingekapseld door informatie. Ook kan X (net als V) binnen verschillende taalspelen anders worden verwoord.

¹ Duyndam 1997: 115

² Duyndam 1997: 152

³ Duyndam 1997: 162

⁴ Duyndam 1997: 161

Inlevingsmechanismen.

Delen van het emotieproces zijn dus communicabel. De vraag blijft echter bestaan hoe men kan communiceren over het 'IK voel MIJ' uit het emotie proces. Deze componenten zijn immers enkel voor het subject waarneembaar. Duyndam worstelt ook met die vraag. De enige mogelijkheid is inleving. Door het vertellen van verhalen, gebruik van metaforen kan men de ander deelgenoot maken van zijn 'V' en 'X'. Als mensen compassie voelen voor iemand dan is dit omdat ze de gebeurtenis X kennen (hierover valt immers te communiceren); zij leven zich in in de emotie van de ander. Je hoeft niet hetzelfde 'leedfeit' te hebben om je kwetsbaar tot X van een ander te voelen. Nu gaat het in deze scriptie (gelukkig) niet om leedfeiten maar om de liefde voor plekken. Daarover communiceren vraagt dus om een andere aanpak dan een rauwe opsomming van feiten.

In hoofdstuk vier wordt nader ingegaan op de mogelijkheid om over emoties te spreken. Eerst wordt in het volgende hoofdstuk X nader geproblematiséerd.

Literatuur

- Clark, S. M. (edt.) (1992) *Emotion. Review of personality and social psychology (13)*. California: Sage Publications, Inc.
- Coeterier, J.F. (2000) *Hoe beleven wij onze omgeving?* Wageningen.
- Duyndam, J. (1997) *Denken, passie en compassie. Tijdreizen naar gemeenschap*. Kampen: Kok Agora.
- Frijda, N.H. & H. Pott (1989) Redelijkheid en emoties. In Frijda, N.H. (1993) *De psychologie heeft zin*. Amsterdam: Prometheus.
- Frijda, N.H. & Mesquita, B. (1992) Emoties: natuur of cultuur? In Frijda, N.H. (1993) *De psychologie heeft zin*. Amsterdam: Prometheus.
- Frijda, N.H. (1984) Emoties als belangen behartigers. In Frijda, N.H. (1993) *De psychologie heeft zin*. Amsterdam: Prometheus.
- Frijda, N.H. (1987) De wetten van het gevoel. In Frijda, N.H. (1993) *De psychologie heeft zin*. Amsterdam: Prometheus.
- Frijda, N.H. (1999) *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker
- Hark M, (2000) Ludwig Wittgenstein. In Doorman, M.H. & H. Pott (2000) *Filosofen van deze tijd*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Hubbeling, H.G. (1973) Ludwig Wittgenstein. In Bertels C.P. & E. Petersma (Red.) (1973) *Filosofen van 20^e eeuw* Amsterdam: van Gorcum/Intermediair

- Lengkeek, J. (1994) *Een meervoudige werkelijkheid. Een sociologisch-filosofisch essay over het collectieve belang van recreatie en toerisme*. Proefschrift. Wageningen: Landbouwwuniversiteit.
- Pott, H. (1992) *De liefde van Alcibiades. Over de rationaliteit van emoties*. Amsterdam: Boom.
- Reijen, M. van (1995) *Filosoferen over emoties*. Baarn: Uitgeverij Nelissen B.V.
- Staats, e.a. (1997) Change in mood as an function of envioronmental design. Arrousal and pleasure on simulated forest hike. In *Journal of environmental psychology* 17 (1997)
- Wittgenstein, L. (1976) *Filosofische onderzoeken*. Meppel/Amsterdam: Boom

4 De liefde voor plekken

4.1 Inleiding

Wat maakt een plek een gekoesterde plek, een plek van grote emotionele waarde? Het antwoord, zo bleek uit hoofdstuk twee was dat het de betekenissen zijn die mensen toekennen aan plekken, X uit het emotieschema. In dit hoofdstuk wordt X nader verkend.

De emoties en de plek

Emoties bestaan, zoals blijkt uit het voorgaande hoofdstuk, uit de componenten: IK voel MIJ V tot X. Als de emotionele waarde die men aan een plek kan toekennen wordt geïntegreerd in het schema dan kan deze worden weergegeven als: 'IK voel MIJ V tot (door) de betekenis die *de plek* (voor mij) heeft.

De emotionele waarde is niet constant voelbaar. Iedereen die voor enige tijd een relatie heeft gehad zal kunnen beamen dat 'heel veel houden van' niet betekent dat je je daar constant van bewust bent. De emotie wordt pas voelbaar bij een verandering. Als de vriend of vriendin besluit een paar dagen op reis te gaan... of erger, er helemaal vandoor te gaan. Dit geldt ook voor de emotionele waarde die men aan plekken toekent. Het gevoel uit zich bijvoorbeeld als de dierbare plek dreigt te verdwijnen, omdat er een weg of een stuk natuur in de 'back yard' wordt aangelegd. Dit komt overeen met Frijda's wet (§ 3.3.3). Gevoel ontstaat bijna altijd door het waarnemen van verandering. Dit betekent overigens niet dat men geen weet heeft van de liefde op de momenten dat deze niet gevoeld wordt. Op deze vooronderstelling wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.¹

Over het gevoel (de emotie die vrij komt bij verandering) gaat het niet in dit hoofdstuk (het *IK dat MIJ V voelt*). Dit hoofdstuk richt zich op 'X': de betekenis die mensen aan een plek toekennen waardoor die een zekere emotionele waarde krijgt. In de terminologie van de emotiepsychologie richt dit hoofdstuk zich op het formele object.

Opzet hoofdstuk

In de volgende paragraaf (§ 4.2) wordt ingegaan op betekenissen en processen van betekenisgeving van de mens in relatie tot de ruimte. In § 4.3 wordt een onderscheid gemaakt in een viertal waarden die aan een plek worden toegekend welke de emotionele waarde van een plek bepalen. In § 4.4 wordt een model

¹ Zie § 5.2

geconstrueerd waarin de mate waarin mensen zich verbonden voelen met een plek kan worden afgelezen. In de laatste paragraaf (§ 4.5) worden de belangrijkste conclusies uit het hoofdstuk weergegeven in een samenvattend schema.

4.2 Mens, ruimte en betekenis

In een artikel van Orvar Löfgren genaamd *'Die ware landschaft ist im Kopf'* komt de auteur tot de conclusie dat de waarde van een landschap niet aan het landschap zelf is af te lezen, maar dat één en hetzelfde landschap tussen verschillende groepen zeer verschillend gewaardeerd wordt. De mentale voorstellingen die mensen wat betreft een landschap kunnen hebben zijn van de cultuur, de sociale groep en van de tijd afhankelijk:

*'Over the centuries, the same piece of land can be given new meaning and content and thus communicate totally different experiences and emotions.'*¹

Deze paragraaf gaat over de processen van betekenisgeving die maken dat mensen waarde aan de omliggende wereld toekennen.

4.2.1 Onderzoek naar de betekenis van het landschap

Onderzoek naar betekenissen die mensen aan het landschap toekennen heeft met name plaatsgevonden binnen de humanistische geografie die in de jaren '70 tot bloei kwam. Binnen deze benadering staat de vraag centraal hoe de mens zijn omgeving ervaart en interpreteert.² Deze vraag, vraagt om een andere benadering dan de positivistisch ingestelde geografie die zich met name richtte op het ware landschap. De ruimte is voor de positivisten *'something that could be objectivly measured in terms of an abstracted geometry of scale. Space was quite literally a nothingness, a simple surface, lacking depth'*.³ De humanistische geografie zette zich hier tegen af en probeerde meer kennis te vergaren over het waarachtige landschap.

De humanisten vinden dat mensen moeten worden benaderd als *'complete beings with due emphasis given to their creativity, individuality, and to the subjective way in which they interpreted the world around them.'*⁴ Zij richten zich niet op de mens als een wezen dat automatisch reageert op externe stimuli (stimulus - respons reacties), maar bestuderen de definities die mensen toekennen aan de omgeving, aan andere mensen, dingen, etc. om de mens en zijn ervaring en gedrag beter te begrijpen.

De term humanistische geografie *'(...) itself is an umbrella term that covers a wide variety of approaches. These approaches are perhaps best classified according to their*

¹ Löfgren 1994

² Walmsley & Lewis 1993: 113

³ Tilley 1994: 9

⁴ Walmsley & Lewis 1993: 114

underlying philosophy.'¹ In dit hoofdstuk wordt met name geput uit de fenomenologie. Andere benaderingen die onder de paraplu van het humanisme vallen zijn het existentialisme en het idealisme. Het existentialisme richt zich met name op de afstand die een mens tot de wereld heeft. De mens is binnen deze benadering altijd toeschouwer. Volgens de idealisten bestaat er niet zoiets als een echte wereld, onafhankelijk van het hoofd. Men construeert de wereld met zijn bewustzijn.²

De fenomenologische geografie

De fenomenologen richten zich op de link tussen ervaring en betekenisgeving van de omgeving. Zij menen dat een objectieve, afstand nemende wetenschap niet mogelijk is omdat de mens altijd theorie geladen is. Een fenomenoloog merkt dan ook op:

*'We need to know as much about the eye that sees as about the object that is seen'*³

Fenomenologie in het hedendaags onderzoek

De fenomenologie heeft 'ruime bekendheid, maar weinig bekeerlingen'⁴. Velen zien de humanistische stroming (inclusief de fenomenologie) als een waardevolle vorm van kritiek op de hoofdstroom van de geografie. Pickles merkt op dat *'human geography have made relatively little progress in recent years, possible because the true nature of the philosophy is as yet poorly understood'*⁵ Het is wel zo dat de ideeën van de fenomenologen nieuwe stromingen inspireren. Zo zijn het binnen de sociologie met name de sociaal constructivisten (voortgekomen uit het symbolisch interactionisme en de fenomenologie) geweest die zich hebben bezig gehouden met betekenissen. Binnen deze 'stroming' meent men dat 'niets in de wereld uit zichzelf betekenis heeft, maar dat betekenisgeving ten principale mensenwerk is.'⁶ Ook worden ideeën uit de fenomenologie aangehaald in recente publicaties zoals *'a Phenomenology of Landscape'*⁷ en in de essays van diverse auteurs in het recent verschenen boek *'Landschap in Meervoud'*.⁸

Omdat de fenomenologen (en de aanverwante stromingen) de nadruk van hun onderzoek legden op processen van betekenisgeving, zijn een aantal concepten van grote waarde om de mentale voorstellingen die mensen kunnen hebben over het landschap en plekken beter te kunnen begrijpen. De fenomenologen richten zich op 'X' uit het schema, het formele object, het waarachtige landschap. Deze kan dus enkel worden begrepen door *'the eye that sees'* tot object van onderzoek

¹ Walmsley & Lewis 1993: 116

² Walmsley & Lewis 1993: 117

³ Walmsley & Lewis 1993: 116

⁴ De Pater & Wusten 1996: 209

⁵ In: Walmsley & Lewis 1993: 117

⁶ Berting 1997: 26

⁷ Tilley 1994

⁸ Kolen & Lemaire 1999

te maken. Nu is er bij fenomenologen als Relph en Tuan¹ nog niet altijd eenduidig gekozen voor het subject als object van onderzoek! In hun boeken wordt veel gesproken over het fenomeen dat verschillende mensen het landschap verschillend ervaren. Tegelijkertijd wordt er verwezen naar specifieke voorbeelden van landschappen die volgens hen kunnen worden aangeduid als bijvoorbeeld *non-places* of plekken die volgens hen een grote '*sence of place*' hebben. Wat ik van de fenomenologen overneem is hun onderzoek naar betekenissen en ervaring van het landschap. Het gaat in deze scriptie consequent om processen (van ervaring en betekenisgeving) die zich in het hoofd afspelen. Er worden door mij geen uitspraken gedaan over concrete landschappen.

4.2.2 De betekenis van betekenissen

Er zou gesteld kunnen worden dat alles in de wereld een betekenis heeft en dat mensen constant bezig zijn met het construeren van betekenissen. Soms verzelfstandigen betekenis constructies tot 'waarheden' welke zelf weer richting geven aan gedrag en het construeren van andere betekenissen. Dit proces gaat continu door. Oude betekenissen vormen de basis van nieuwe.

De socioloog Berting verwoordt het belang van betekenissen als volgt:

'Betekenisgeven (...) is een essentieel onderdeel van het menszijn. Hierbij beperken mensen zich overigens niet tot het hechten van betekenissen aan gedragingen van andere mensen, maar doen zij hetzelfde met andere elementen, zowel dieren als dingen uit hun omgeving. Zo transformeren zij stenen tot bijlen, bomen tot geesten of woonplaatsen van geesten en varkens tot spareribs. Het in woorden of beelden vatten maakt mensen en dingen handelbaar en behandelbaar: zoals Vancoillie terecht stelt: 'iets betekent wat ermee gedaan wordt.' Mensen transformeren, door het hechten van betekenissen, de wereld van dieren en dingen tot een symbolische wereld. Hierdoor kunnen zij met die wereld omgaan en daarin leven en overleven. Het beeld opgevat in de ruime zin van betekenis hebbend is in het menselijk bestaan een medium dat bemiddelt tussen mens en omgeving. Zo hebben in onze samenleving varkens en koeien vooral betekenis als vlees, en dus als etenswaar en worden katten en honden niet als zodanig bestempeld.'²

Betekenen en de waarneming

Wat men waarneemt³ wordt beïnvloed door het geven van betekenis aan het waargenomene. Volgens Coeterier zijn waarneming en betekenis onlosmakelijk met elkaar verbonden:

'(...) betekenisstockenning aan objecten, situaties en gebeurtenissen is inherent aan het waarnemingsproces; waarnemen is ook betekenis zien. Betekenissen werken als filters in de waarneming. Wij zien wat we (her)kennen.'¹

Waarnemen wordt binnen deze benadering opgevat als een zuiver psychisch proces. Het is het opdoen en verwerken van zintuiglijke prikkels. Het 'opdoen'

¹ Relph 1976, Tuan 1974

² Berting 1997: 13

³ Coeterier (1987) maakt een onderscheid tussen 'waarnemen' (een cognitief proces) en de 'gewaarwording', het opvangen van prikkels uit de buitenwereld.

richt de waarneming, ‘verwerken’ is betekenis toekennen, het koppelen van een beeld aan een begrip. Een koppeling vindt plaats op grond van herkenning en is gebaseerd op kennis.²

Betekenenissen, processen van betekenisgeving spelen al met al een fundamentele rol in onze omgang met de wereld. De mens construeert zelf alle betekenissen en neemt enkel betekenissen waar.

4.2.3 Termen die complexen van betekenissen aanduiden

Er worden om betekenisconstructies aan te duiden in de literatuur verschillende begrippen gebruikt. Ondermeer de volgende:

- Collectieve voorstellingen.
- Discoursen.
- Referentiekader
- Wereldbeelden

Voor een goed begrip zal ik deze begrippen definiëren en daaruit, in de volgende subparagraaf, een begrip afleiden dat in deze scriptie verder gebruikt wordt.

Collectieve voorstellingen

Dit zijn ‘mentale beelden, waarvan de dragers menen dat zij de hun omringende werkelijkheid weergeven. (...) Collectieve voorstellingen zijn in de eerste plaats cognitieve interpretaties. Dat wil niet zeggen dat de dragers ze altijd als zodanig ervaren. Collectieve voorstellingen kunnen voor hen betekenen: ‘Zo zit de werkelijkheid in elkaar. Wie er anders over denkt dwaalt.’ De collectieve voorstelling is dan een overtuiging of geloof. Deze kan zo vanzelfsprekend zijn voor de betrokkenen, dat de mogelijkheid van een andere interpretatie van de werkelijkheid zelfs niet wordt overwogen.’³

Discoursen

‘Discoursen zijn verschillende visies op de werkelijkheid. Ze definiëren en produceren de kennis die we over een bepaald thema hebben en bepalen daarmee de aard en de richting van het debat.’⁴ De term is afkomstig van de filosoof Foucault. Binnen de ruimtelijke planvorming is begrip ‘discours’ toegepast om verschillende visies die men heeft op de planning- en beleidspraktijk, ten aanzien van stad en land, te onderscheiden. Het begrip staat daar voor ‘een min of meer samenhangend geheel van denkbeelden, die worden geconstrueerd in interactie tussen onderzoekers, planners, ontwerpers, beleidsmakers, politici en belangengroepen.’⁵

¹ Coeterier 1987: 17

² Coeterier 1987: 19

³ Berting 1997: 48

⁴ Boomars 2001: 53

⁵ Hidding e.a. 1998: 10

Referentiekader

Hieronder vallen de begrippen; overtuigingen (de basale 'waarheden waaraan men niet twijfelt), waarde (wat goed en wat slecht is) en normen (concrete vertalingen van waarden), kennis (feiten, beelden, verhalen) en belangen. Op basis van het referentiekader vormen mensen hun percepties.¹

Wereldbeelden

Lijkt veel op de term collectieve voorstellingen. Wordt in de antropologische literatuur gebruikt. 'Worldview is conceptualized experience. It is partly personal, largely social. It is an attitude or belief system; (...)'²

Tot zover een aantal termen die complexen van betekenissen aanduiden die mensen aan de hun omliggende wereld (inclusief andere mensen) toekennen. De termen verwijzen allemaal naar een toestand in het hoofd. Aarts en Van Woerkum merken terecht op:

'Deze termen 'vormen een kunstmatige onderverdeling in de totale hoeveelheid opvattingen/ meningen/ cognities van mensen.'³

De termen worden dus gebruikt om structuur aan te brengen in de complexe wereld die van betekenissen aan elkaar hangt.

4.2.4 Mentale voorstellingen

In deze scriptie wordt, om complexen van betekenissen aan te duiden, de term 'mentale voorstelling' gebruikt. De definitie van deze term is nagenoeg gelijk aan die van collectieve voorstellingen. Echter, de term mentale voorstelling geeft geen groeps grootte aan van de 'dragers' ervan. De term onderscheidt zich van de term betekenissen omdat 'mentale voorstelling' duidt op een constructie van verschillende betekenissen zoals deze op een bepaald moment in iemands hoofd aanwezig is. Ik zal om de term geheel te verduidelijken nu ingaan op:

- de verschillende schaalniveaus waarop mentale voorstellingen bestaan en worden geconstrueerd
- de complexiteit van mentale voorstellingen,
- de zichtbaarheid van mentale voorstellingen
- de verschillende invalshoeken waarop onderzoek naar mentale voorstellingen kan plaatsvinden

Schaalniveaus van mentale voorstellingen.

'Voorstellingen over de werkelijkheid kunnen dermate gebonden zijn aan een bepaald persoon, dat het lastig wordt ze nog als collectieve voorstellingen aan te duiden. Individuele voorstellingen hebben altijd stevige relaties gehad met

¹ Aarts e.a 2001

² Tuan 1974: 4

³ Aarts e.a. 2001

collectieve, al was het maar door het gebruik van een taal met daarin vervatte begrippen als 'causaliteit' en 'besmetting'.¹

De betekenissen die een individu aan de omliggende wereld toekent kunnen geconstrueerd worden door zowel de cultuur waar het individu zich in beweegt als door groepen met wie het individu relaties onderhoudt. Deze constructies lopen van waarden die alle mensen gemeen hebben, bijvoorbeeld omdat ze biologisch bepaald zijn (we hebben allemaal water nodig) tot waarden die iemand strikt persoonlijk toekent aan iets. Sommige betekenissen deelt de mens met 6 miljard anderen en andere enkel met zichzelf.

Er kan een globaal onderscheid worden gemaakt tussen individuele-, groeps- en collectieve voorstellingen. Dit onderscheid is echter kunstmatig en misschien dat er beter kan worden gesproken over een lijn met aan het ene uiterste de gehele wereldbevolking en aan het andere uiterste het individu. De mentale voorstellingen die een individu er op na houdt zijn zowel door culturele als door zeer persoonlijke omstandigheden geconstrueerd. Er zou gesteld kunnen worden dat de emotionele waarde die een persoon aan een plek toekent door een mix van de drie niveaus wordt beïnvloed. Een simpel voorbeeld over de liefde van man Q voor meertje Y, laat dit verduidelijken.

Man Q is een Nederlander en binnen de Hollandse cultuur omstreeks het jaar 2000 is open water een verschijnsel met tal van positieve associaties (dit in tegenstelling tot cultuur Z waar open water geassocieerd wordt met gevaar voor piranha's). Het meertje wordt daarnaast door de persoon positief gewaardeerd omdat het binnen de sociale groep waarin hij verkeert heel erg in trek is, nergens bijten ze immers beter dan daar. En je hebt er geen last van recreanten die voorbij komen plonzen. Er wordt vaak over het meertje gesproken in zijn vriendenkring. De persoon in kwestie houdt, denkt hij zelf, van al zijn vrienden nog het meest van dit plekje en stekkie, omdat hij hier ooit in een ver verleden zijn vrouw heeft ontmoet. Niemand hoeft verder te weten dat elke keer als hij er vertoeft zijn gedachten afdwalen naar toen, die prachtige jaren.

Complexiteit van mentale voorstellingen.

Mentale voorstellingen die men heeft over een object kunnen zeer eenduidig zijn tot zeer complex.. Bijvoorbeeld; iemand neemt een rond stuk hout met drie poten waar. De betekenis die hij eraan gekoppeld is: 'Een kruk, daarop kun je zitten.' Iemand anders ziet dezelfde 'kruk' en denkt: 'Hé, de kruk van de beroemde dadaïst Roestjischmanichovistani. Die moet ik hebben, koste wat het kost want...' (en een lang verhaal volgt).

De 'zichtbaarheid' van mentale voorstellingen

Mentale voorstellingen zijn nooit direct waarneembaar:

'Het zijn in de kern mentale constructies die 'zichtbaar worden' in communicatie processen doordat mensen in zulke processen deze constructies in geschriften,

¹ Berting 1997

standbeelden, gebouwen, volksliederen, vlaggen en tal van andere symbolen veruiterlijken.’¹

Het zichtbaar worden van mentale voorstellingen kunnen we representaties noemen. Deze veruiterlijkingen ‘representeren’ de betekenissen die men aan de wereld toekent. Een verhaal over een berg is een representatie van die berg. In die zin is een woord ook een representatie van het object of andere betekenissen waar het naar verwijst. Onderzoek naar mentale voorstellingen is dus per definitie onderzoek naar representaties. Het is immers nog steeds onmogelijk om iemands gedachten te lezen.

Onderzoek naar mentale voorstellingen

Het onderzoek naar mentale voorstellingen kan zich richten op de inhoud van de mentale voorstelling (het discours, de collectieve voorstelling, etc.). Dit laat zich vertellen door een verhaal. Bijvoorbeeld de mentale voorstelling (discours) stad en land als tegenpolen laat zich vertellen door uit te leggen dat dit het beeld is dat VROM tot op heden aanhangt. Dat er binnen deze mentale voorstelling wordt gepleit voor compacte steden, restrictief beleid, etc.² Daarnaast kan onderzoek zich ook richten op de totstandkoming van mentale voorstellingen. Het onderzoek richt zich dan meer op hoe bepaalde mentale voorstellingen ontstaan en worden geconstrueerd en vervat in de taal. Daarnaast wordt er ook onderzoek gedaan naar hoe representaties op hun beurt weer mentale voorstellingen beïnvloeden, betekenissen produceren en welke consequenties representaties hebben voor de materiële werkelijkheid.³

Het gaat hier met name om het eerste punt. De inhoud van een individuele mentale voorstelling met betrekking tot een plek staat hier centraal en niet het proces waarin mentale voorstellingen worden geconstrueerd, gemanipuleerd, etc.

4.2.5 Ervaring van de alledaagse leefomgeving

De wereld waarin een individu zich bevindt kan, volgens de fenomenologen, worden opgevat als een betekenisvolle wereld, de ‘*Lebenswelt*’. Dit is de alledaagse leefomgeving van individuen die gekende betekenis heeft. De ervaring van de alledaagse wereld, de levenswereld, is in zekere zin onbewust.

‘We live in a world of buildings, streets, sunshine and rainfall and other people with all their sufferings and joys, and we know intersubjectively the meanings of these things and events. The pre- intellectual world, or life world, we experience not as a set of objects somehow apart from us and fixed in time and space, but as a set of meaningful and dynamic relations.’⁴

De ‘alledaagse’ ruimte wordt binnen de fenomenologie dus niet gezien als een meetbare eenheid, een uitgestrektheid, maar als een sociaal product vol van betekenissen. Verschillende (groepen) mensen geven verschillende betekenissen

¹ Berting 1997: 14

² Hidding e.a. 1998

³ Boomars 2001: 52

⁴ Relph in Walmsley & Lewis 1993: 117

aan de ruimte. Ruimte is dan niet het juiste begrip. *'There is no space only spaces.'*, merkt Tilley op.¹

In de wereld zijn

De 'objectieve ruimte' en de mentale ruimte zijn in de alledaagse leefomgeving in constante wisselwerking:

*'A centered and meaningful space involves specific sets of linkages between the physical space of the non-humanly created world, somatic states of the body, the mental space of cognition and representation and the space of movement encounter and interaction between persons and between persons and the human and non-human environment.'*²

Door de fenomenologen wordt gesproken over 'het in de wereld zijn'. De uitdrukking is afkomstig van Heidegger. *'Being in the world'* betekent dat een mens geen afstand neemt van zijn omliggende wereld. Zoals de objectiverende wetenschap dit wel doet. Merleau-Ponty verwoordt het zo:

*'I am not the spectator, I am involved, and it is my involvement in a point of view which makes possible both the finiteness of my perception and its opening out upon the complete world as a horizon'*³

Binnen deze benadering wordt er geen afstand verondersteld tussen het denken en de omliggende wereld. Volgens Lemaire, die in zijn wijsgerige wandeling door het landschap⁴ tot dezelfde conclusie komt, houdt deze opvatting van de waarneming een grondige kritiek in op Descartes' dualisme van subject en object. Descartes maakte een overschatting van het denken, dat hij als centrum en sleutel van de werkelijkheid zag:

*'(...) Merleau-Ponty maakt juist duidelijk dat wij met alle vezels van ons bestaan met de wereld om ons heen verbonden zijn: de mens kan alleen gedefinieerd worden als een 'in-de-wereld-zijnde'. Niet zozeer 'ik denk' moet het vertrekpunt zijn voor ons begrijpen van onze plaats in de werkelijkheid, maar het ik bevind me in de wereld', of ik ben in een landschap.'*⁵

In de alledaagse leefwereld zijn mensen omgeven door een betekenisvolle wereld, zij kijken niet vanaf een afstandje toe maar maken er deel van uit.

In deze scriptie gaat het om de waarde die mensen aan plekken toekennen. Nu is het begrip ruimte iets anders dan het begrip plek. Een plek maakt deel uit van de ruimte. Het voorgaande moet dan ook worden gezien als een abstracte beschouwing van hoe de mens zich in de ruimte bevindt en daaraan betekenissen toekent. *'Space is a far more abstract construct than place. It provides a situational context for places, but it derives its meaning from particular places'*⁶

¹ Tilley 1994: 10

² Tilley 1994: 10

³ Tilley 1994: 12

⁴ Lemaire 1999: 59

⁵ Lemaire 1999: 59

⁶ Relph 1976: 8

4.3 De emotionele waarde van een plek

Ik heb laten zien dat betekenissen fundamenteel zijn voor onze omgang met de wereld, dat ze zowel collectief als individueel geconstrueerd kunnen worden, dat er zeer eenduidige en complexe betekenissen, mentale voorstellingen bestaan. In deze paragraaf wordt specifiek ingegaan op de betekenissen die een individu aan plekken kan toekennen en welke maken dat een plek een bepaalde emotionele waarde heeft voor het individu.

Tilley verwoordde het verband tussen betekenis en gehechtheid als volgt:

*'All places thus have metonymic qualities (places and their contents consists of part-whole relations) and differential densities of meanings to their inhabitants according to the events and actions they witness, partake in and remember. A sense of attachment to place is frequently derived from stability of meanings associated with it.'*¹

En Relph:

*'Although in our everyday lives we may be largely unaware of the deep psychological and existential ties we have to the places where we live, the relationships are no less important for that. It may be that it is just the physical appearance, the landscape of a place that is important to us, or it may be an awareness of the persistence of place through time, or the fact that here is where we know and where we are known, or where the most significant experiences of our lives have occurred. But if we are really rooted in a place and attached to it, if this place is authentically our home, then all of these facets are profoundly significant and indisparible.'*²

4.3.1 Vier waarden

Lengkeek maakt een onderscheid tussen vier waarden die aan een plek kunnen worden toegekend en welke samen de emotionele waarde van een plek kunnen vormen. Dit zijn:

- De gebruikswaarde
- De belevingswaarde
- De narratieve waarde
- De toe-eigeningswaarde.

Deze waarden beïnvloeden elkaar onderling. Het zijn met name de gebruikswaarde en de belevingswaarde geweest die reeds veel aandacht in het belevingsonderzoek hebben gehad.

Deze vier waarden bieden mogelijkheden om de betekenissen die mensen aan het landschap toekennen binnen een bepaald kader te plaatsen, om te ontrafelen wat in de mentale voorstellingen op ingewikkelde wijze met elkaar vervlochten is. De vier waarden zijn dan ook niet als vier toestanden of gedachten in het hoofd aanwezig. Ik zal de vier waarden toelichten en daarna nader ingaan op de narratieve waarde.

¹ Tilley 1994: 18 zie ook Relph 1976: 43

² Relph 1976: 41

De gebruikswaarde

Deze waarde wordt bepaald door het gebruikersdoel en de mogelijkheid die de omgeving biedt.

Bijvoorbeeld: Water om in te zwemmen. Bomen om in te klimmen. Cafés om bier te drinken en mensen te ontmoeten. De grond onder je voeten om aardappels te poten of om overheen te lopen, etc.

De belevingswaarde

‘Stimuli voor de perceptie van de omgeving en de beoordeling daarvan.’¹ Hiermee wordt bedoeld op kwaliteiten als mooi, lelijk, rust, etc. De cultureel bepaalde betekenis die men aan een object toekent speelt een rol bij de belevingswaarde. Genieten van de wilde natuur is fijn zolang je weet (cognitie) dat de natuur op een bepaalde afstand blijft. De geschiedenis heeft ons geleerd dat onze houding (onze collectieve voorstelling) ten opzichte van de natuur aan verandering onderhevig is geweest. Ton Lemaire laat dit zien aan de hand van een analogie aan de landschapsschilderkunst in het boek ‘Filosofie van Het Landschap’.²

Bijvoorbeeld: Van een prachtige uitzicht genieten.’ ‘Het fijne gevoel van de wind in je gezicht.’ ‘Het sublieme ruisen van de zee.’ ‘Ontspannen in de wilde natuur (van Centre Parks)’.

De narratieve waarde

Dit is de waarde die ontstaat omdat er aan een landschap of plekken in dat landschap (maar ook aan objecten) betekenissen in de vorm van specifieke boodschappen of verhalen zijn of worden verbonden:

‘De ruimte is onderdeel van historische en culturele uitwisselingsprocessen, die voor een deel geproduceerd worden in ‘verhalen’. Deze verhalen worden verteld, opgeschreven en gelezen of vervat in afbeeldingen’³

Aan het object zelf is vaak niets te zien...

Voorbeelden: Een betonnen pilaar in een tunnel in Parijs. Een huis met achterkamer aan de Prinsengracht. ‘*Let me take you down to...*’ een onbenullig stukje Engels raaigras grasveld in een buitenwijk van Liverpool⁴... Jorwert, nadat Geert Mak er verscheen.

De narratieve waarde laat zich vertellen in de vorm van verhalen. Deze kunnen zeer collectief worden gedeeld tot zeer lokaal of individueel van aard zijn.

‘(...) The story and the place dialectically help to construct and produce each other. Places help to recall stories that are associated with them, and places only exists (as named locales) by

¹ Boomars 2001

² Lemaire 1970: 7-85

³ Lengkeek 2001

⁴ Zie pagina 4. ‘Strawberryfields forever.’

*virtue of their emplotment in a narrative. Places, like persons have biographies inasmuch as they are formed, used and transformed in relation to practice.*¹

De toe-eigeningswaarde

Hiermee wordt bedoeld het zich toe-eigenen van plekken door mensen. Dit kan juridisch zijn vastgelegd (eigen huis, landgoed, etc.) of een mentale toe-eigening van mensen aan plekken zijn.

Uit een studie naar recreatie in de Amsterdamse waterleiding duinen bleek bijvoorbeeld dat bepaalde bezoekers van de duinen deze beschouwden als ‘verlengstuk van hun eigen achtertuin’. Hoewel de duinen wettelijk niet toebehoorden aan de desbetreffende mensen ervoeren zij een grote mate van toe-eigening.² Voorbeelden uit het leven van alledag zijn er in overvloed. Bekend zijn de hevige (buren)ruzies die kunnen ontstaan wanneer iemand zijn auto op de parkeerplaats van zijn buurman heeft gezet. Ondanks dat de parkeerplaats wettelijk gezien gemeente-eigendom is, behoort tot de openbare ruimte en één ieder er dus vrij gebruik van mag maken, worden de desbetreffende vierkante meters straatoppervlak geclaimd door de vaste gebruikers.

4.3.2 Landschap en verhaal

Ik zal nu aan de narratieve waarde nog wat extra aandacht geven. Deze waarde kan nader worden toegelicht door in te gaan op het soort verhalen dat aan landschappen kan worden toegekend. Hiervoor zijn in feite vele onderverdelingen te vinden. Ik onderscheid de volgende type verhalen die aan een plek kunnen worden gekoppeld:

- Geschiedenis en cultuurhistorie
- Religie en mystiek
- Fictie
- Persoonlijke verhalen

Tezamen vormen deze narratio’s de biografie van een plek. Het onderscheid tussen de verschillende narratio’s is niet alomvattend maar enkel om duidelijk te maken hoe divers de verhalen kunnen zijn die men aan een specifieke plek toekent.

Geschiedenis & cultuurhistorie

Het landschap is vol geschiedenis. Simon Schama beschrijft dit in zijn boek *‘Landschap en Herinnering’*.³ Aan de hand van landschappen, plekken en objecten laat hij zien hoe vol historie onze leefomgeving is. Een hoopje stenen is voor hem de geschiedenis van een volk, de Zwitserse bergen opslagplaatsen van

¹ Tilley 1994: 18

² Bakker & Lengkeek In Elands & Lengkeek 2000: 80

³ Schama 1999

demonische fabels. Het landschap is volgens Schama *'build up as much from strata of memory as from layers of rock'*.¹ Cultuurhistorie is een begrip dat in diverse beleidsnota's steeds meer aandacht krijgt.² De cultuurhistorische waarde van bepaalde plekken of landschappen wordt ook door velen onderkend.

*Religie en Mystiek*³

Plekken kunnen ook geladen zijn met religieuze verhalen. Er wordt door de fenomenologen ook wel gesproken over *'sacred places'*. Het mooiste voorbeeld hiervan is wel de stad Jeruzalem waar drie verschillende geloven plekken claimen waar in een ver verleden, volgens de aanhangers van het desbetreffende geloof bepaalde religieusgerelateerde gebeurtenissen hebben plaatsgevonden.

Fictie

Ook fictieve verhalen kunnen een plek een narratieve waarde geven. Voor een reeks artikelen in 'Agenda' van het NRC Handelsblad reisde verslaggevers een aantal romans af, op zoek naar de decors uit de literatuur.⁴ Het eerste decor was het eiland Newfoundland uit het boek 'Scheepsberichten' van de schrijfster E. Annie Proulx. Een woest eiland 'waar de natuur geschapen is voor een bezwaard gemoed'. Hoewel het eiland in het boek weinig uitnodigend beschreven wordt merkt een bewoner in het artikel op:

'Proulx heeft het eiland op de kaart gezet. Wie had er nou ooit van Newfoundland gehoord, niemand toch? Voor het toerisme was het geweldig en van het toerisme moeten we het hebben'⁵

De kracht van de narratieve waarde kan groot zijn, één bestseller en de toeristen stromen toe. Overigens geldt dit niet alleen voor boeken ook voor films gelden gelijksoortige processen. *'The Bonnie and Clyde Shootout'* als voorbeeld hoe men toeristen lokt met een verhaaltje:

*'As a sight, it amounts to no more than a patch of wild grass, but it was recently provided with an elaborate off-sight marker by the motion picture industry. The fortuitous acquisition of this new marker apparently caught the promoters of the area by surprise as the following information in the brochure is over stamped in red ink: VISIT THE BONNIE AND CLYDE SHOOTOUT AREA'*⁶

Persoonlijke verhalen

Persoonlijke verhalen zijn nauw gerelateerd aan de herinnering die men heeft aan de gebeurtenissen die plaatsvonden op een bepaalde plek. Tuan merkt op dat *'awareness of the past is an important element in the love of place.'*⁷ De herinnering maakt dat een plek gekend wordt. In de herinnering liggen de ervaringen en verhalen opgeslagen die een mens met een plek associeert. Het rondwandelen in

¹ Schama in Kolen 1999

² Zie bijvoorbeeld de Nota Belvédère. (Ministerie OC&W 1999)

³ Zie bijvoorbeeld Rooijackers 1999

⁴ Kerres 2001

⁵ Kerres 2001

⁶ MacCannell in Lengkeek 1994: 148

⁷ Tuan 1974: 99

een voor de mens gekende plek is dan ook het zien van vele betekenissen. De boom waar je ooit uit viel, of een vijver die een mens heilig verklaart (zie inleiding) omdat hij er als kind een mystieke ervaring had. Het is niet enkel de waarneming die de herinnering activeert. Met name van geuren is bekend dat zij een sterke werking kunnen hebben op onze herinnering. De omgeving is dus in staat menselijke herinneringen naar boven te halen.

4.4 Modaliteiten van de liefde

De voorgaande subparagrafen richtten zich op de bouwstenen van de emotionele waarde die mensen aan plekken kunnen toekennen. Hoewel het onderscheid tussen de vier waarden tot een aantal interessante inzichten leidt, is deze nog niet bruikbaar om de mate waarin liefde voor een plek kan worden toegekend mee weer te geven. De emotionele waarde laat zich wel indelen aan de hand van de vier waarden, de intensiteit waarmee men emotionele waarde toekent aan een bepaalde plek komt hier mee niet tot uitdrukking. Er is namelijk een groot verschil tussen iets een leuk plekje vinden en ergens erg verknocht aan zijn.

In de volgende twee subparagrafen licht ik zowel de modaliteiten van Relph als Lengkeek toe, in de derde subparagraaf zal ik beide modellen samenvoegen tot een model waarin de mate waarin iemand zich verbonden voelt met een plek kan worden afgelezen.

4.4.1 Relphs modaliteiten

Volgens Relph ligt de essentie van de ervaring van plekken niet zozeer in de hoofdcomponenten die de identiteit van een plek bepalen (objectieve setting, het gebruik van de plek en de betekenissen die eraan worden toegekend¹) maar in de mate waarin de mens zich ‘inside’ een plek bevindt.²

‘To be inside a place is to belong to it and to identify with it, and the more profoundly inside you are, the stronger is this identity with the place. Being inside is knowing where you are. It’s the difference between safety and danger, cosmos and chaos, enclosure and exposure, or simply here and there.’³

Vanuit het perspectief van het individu is het ‘zich bevinden in een plek’ niet persé een zich bevinden in een fysiek ruimtelijk afgegrensd gebied (binnen vier muren) maar eerder in een door de mens gekende mentale ruimte. De mentale ruimtes zijn geen statisch gegeven, ze worden gedefinieerd door de intenties die we hebben. Is men gericht op en bevindt men zich binnenin het eigen huis dan is al wat buiten het huis is al ‘out-side’. Dit geldt voor verschillende schaalniveaus. Bevindt men zich in een bekende stad dan is al wat niet binnen de stad valt out-

¹ Hierin zijn de vier waarden te herkennen

² Relph 1976: 50

³ Lyndon geciteerd in Relph 1976: 49

side. De intenties die men heeft veranderen op hun beurt als de grenzen tussen binnen en buiten veranderen. '(...) *we are always at the center of our perceptual; space and hence in a place.*'¹

De mate waarin we '*insideness*' en '*outsideness*' beleven wordt door Relph onderscheiden in een zevental stadia, door hem genoemd '*modes of experience*'. De modaliteiten lopen van '*existential outsideness*' tot het '*existential insideness*'. De modaliteiten hebben niets van doen met de kenmerken van de plek *an sich*, het gaat om de ervaring ervan. Het is ook mogelijk de plek te ervaren zonder fysiek aanwezig te zijn. Bijvoorbeeld door er over te lezen, of er naar te kijken via media als de T.V. en het internet. De modaliteiten beschrijven de houding die iemand kan hebben ten opzichte van een plek gerelateerd aan mate waarin de plek gekend wordt.

1. '*Existential outsideness*'

*'Existential outsideness evolves a self-conscious and reflective uninvolvement, a alienation from people and places, homelessness, a sense of the unreality of the world and of not belonging.'*²

De plek heeft voor de toeschouwers een betekenisloze identiteit. Men voelt zich er vervreemd.

2. '*Objective outsideness*'

Deze modaliteit heeft betrekking op de objectieve benadering die mensen (met name wetenschappers als planologen en geologen) van het landschap kunnen hebben. Het landschap als ruimte waaraan gemeten kan worden en waar algemeen geldende processen voorkomen. Deze modaliteit lijkt veel op wat in het eerste hoofdstuk het 'ware' landschap is genoemd.

3. '*Incidental outsideness*'

Deze modaliteit beschrijft een '*largely unselfconscious attitude in which places are experienced as little more than the background or setting for activities and are quite incidental to those activities*'³ Een voorbeeld hiervan is het bezoeken van een congres. De plaats of plek op zich is van een ondergeschikt belang, het gaat enkel om de accommodatie, de omgeving is slechts achtergrond. Deze modaliteit heeft betrekking op die plekken waar mensen slechts bezoekers zijn en waar onze intenties slechts beperkt en tijdelijk zijn.

4. '*Vicarious insideness*'

*'It is possible to experience places in a secondhand or vicarious way, that is without actually visiting them, yet for this experience to be one of a deeply felt involvement.'*⁴

Iedereen kent het verschijnsel een plek te bezoeken zonder er zelf (in levende lijve) te zijn geweest. Zo zijn de lezers van Proulx' roman 'Scheepsberichten' tijdens het lezen voor even mentaal aanwezig op het eiland Newfoundland en

¹ Relph 1976: 50

² Relph 1976: 51

³ Relph 1976: 52

⁴ Relph 1976: 52

diegene met een rijke fantasie en inlevingsvermogen zetten zelfs de kachel iets hoger omdat het er zo koud is. Ook 'reist' men heel wat af zittende in pluche bioscoopstoelen. Naar de zware kleigronden en hoge luchten van Groningen, bijvoorbeeld bij het zien van 'de Poolse Bruid', of we trekken met een bergvolkje over het Himalaya gebergte...

Relph merkt op dat de mate waarin we ons bekend voelen met de mentaal bezochte plek correspondeert met onze eigen ervaringen van de ons bekende plekken:

*'(...) we know what it is like to be there because we know what it is like to be here.'*¹

5. 'Behavioural insideness'

'Behavioral insideness consists of being in a place and seeing it as a set of objects, views, and activities arranged in certain ways and having certain observable qualities. In contrast to incidental outsideness in which a place is experienced as little more than a background to event, behavioral insideness involves deliberately attending to the appearance of that place.'

In deze modaliteit bevindt men zich in de plek, kent men de structuur, patronen en context van de plek, maar voelt men verbondenheid noch vervreemding.

6. 'Empathic insideness'

*'There is no abrupt distinction between emphatic and behavioral insideness, rather there is a fading from concern which the qualities of appearance to emotional and empathic involvement in a place. (...) Empathic insideness demands a willingness to be open to significance of a place, to feel it'*²

In deze modaliteit ligt de nadruk op het zelf ervaren van de plek. Niet alleen de betekenissen die aan plekken kunnen worden toegekend zijn hier van groot belang maar met name het 'in de plek zijn' en het openstellen voor een plek. In deze modaliteit is *'the identity of places is much deeper and richer than that known only through behavioral insideness'*³

7. 'Existential insideness'

*'To be inside a place and to experience it as completely as we can does not mean that existentially we are insiders. The most fundamental form of insideness is that in which a place is experienced without deliberate and self-conscious reflection yet is full with significances. (...) Existential insideness characters belonging to a place and the deep and complete identity that is the very foundation of the place concept.'*⁴

Het is deze laatste modaliteit waarin de ervaring van het in de plek zijn compleet is. Het is de plek waar iemand zich thuis voelt. Waar elk hoekje bekend is.

Verwarring kan nu ontstaan doordat het lijkt dat het zich 'inside' een plek bevinden per definitie een 'houden van' impliceert. Dit zou betekenen dat kennis automatisch leidt tot passie. Sommige plekken kunnen nog zo goed gekend worden maar desondanks enkel negatieve associaties oproepen. De

¹ Relph 1976: 52

² Relph 1976: 52

³ Relph 1976: 52

⁴ Relph 1976: 54

modaliteiten geven ons wel inzicht in de mate waarin de mens zich in de plek bevindt, maar nog geen of weinig inzicht in de passie voor een plek.

4.4.2 Lengkeeks modaliteiten

Lengkeek heeft (geïnspireerd op Cohens '*modes of experience*'¹) een vijftal stadia en intensiteiten² onderscheiden die de houding van mensen ten opzichte van de omgeving weergeven. Het model van Lengkeek vertoont enige overeenkomsten met dat van Relph, waarmee de mate waarin men de plek kent kan worden uitgedrukt. Lengkeeks model richt zich echter meer op de intensiteit van de ervaring, de toewijding die mensen voor plekken (maar ook voor andere ervaringen) kunnen voelen. Het model is reeds met succes aan de empirie getoetst.³

De vijf modaliteiten vormen een schaal waarop, zoals gezegd, verschillende stadia en intensiteiten kunnen worden afgelezen. De modaliteiten hebben een zekere analogie met verschijningsvormen van de menselijke liefde.⁴ In de onderstaande beschrijving zal deze analogie tussen haakjes worden beschreven, enkel bedoeld als metafoor.

1. *Amusementsmodus*

(De flirt. Wat betreft de menselijke liefde zou je hier kunnen spreken van de flirt. '*Nuge, Nuge know what I mean?*' Zonder verdere intenties worden blikken gewisseld, puur als amusement. Een beetje kijken naar elkaar. Een schuchtere glimlach. 'Jomig wat een prachtige...')

Met betrekking tot de ervaring van plekken heeft deze modaliteit alles van doen met het vermaak. Een terrasje pakken (om te flirten, of gewoon lekker een biertje te drinken) bijvoorbeeld. Of fikkie stoken op het strand. Een bezoekje aan de kermis. Lekker *chillen* in de disco. Allemaal erg cliché maar reuze leuk (soms).

2. *Veranderingsmodus*

(De aanspraak. Dit gaat een stapje verder dan flirten alleen. Je spreekt de ander aan. 'goh, leuk kapsel, kom je hier vaker?' 'Iets te drinken?' 'Jaaaaaah dat vind ik ook zooh...' Het betekent allemaal (nog) niet zoveel maar leuk en spannend is het wel. De aanspraak is een feit, even verlies je je in de ander om je er later soms niks meer van te kunnen herinneren. Of..'))

¹ Elands & Lengkeek 2000. (Cohen legde de nadruk echter meer op een 'queeste naar het centrum daarbuiten'. Hij richtte zich op de toeristische ervaring en de mate waarin mensen zich verwijderen van hun alledaagse werkelijkheid en hoezeer zij opgaan in hun nieuwe werkelijkheid. Lengkeek maakte het model echter ook bruikbaar voor niet-toeristische ervaringen. Een potje schaak bijvoorbeeld (Koert 1999) (Of de liefde voor een plek.))

² Lengkeek 2001

³ Elands & Lengkeek 2000

⁴ Ik heb gebruik gemaakt van de beschrijving van de modaliteiten zoals gepresenteerd in het essay; 'Liefdes voor natuur.' Hierin introduceert Lengkeek de modaliteiten van ervaring aan de hand van een analogie tussen verschijningsvormen van menselijke liefde en de houding ten opzichte van de omgeving waarin we leven. (Lengkeek 2001)

Plekken in overvloed die ons de mogelijkheid geven er even tussenuit te gaan. Een park, voor een blokje om, even de eendjes voeren. Een lange strandwandeling of een dagje shoppen in Antwerpen. De plekken, maakt op zich niet uit waar, geven de mogelijkheid om de dagelijkse beslommeringen even achter je te laten. Om op adem te komen na een lange werkweek.

3. *Interesse modus*

(De afspraak. ...ze heeft je interesse gewekt. Wat een leuk meisje! Er wordt een afspraak gemaakt. Voorbereidingen worden getroffen, je haalt een kam door je haar, slaat een weesgegroetje en maakt er een gezellige avond van... Er wordt een boel informatie uitgewisseld. 'Broers, zussen, hobby's...')

De ervaring van de plek is hier meer dan een oppervlakkig gebruik. De plek nodigt uit om er wat over te lezen, net iets meer te willen weten. De interesse modus onderscheidt zich van de voorgaande omdat het net iets meer inhoud heeft. Er moet ook meer moeite voor worden gedaan.

4. *De sublieme modus*

(De verliefdheid 'De afspraak heeft z'n vruchten afgeworpen. Wat was het leuk! En wat had ze een lieve lach. En hoe ze knippert met haar ogen als ze van haar wijntje nipt... Verliefd! er is geen ontkomen aan... De wereld hult zich in bloemetjesjurken en mistig zwijgen. De liefde lokt uit tot metaforen. 'Zij, zij, zij is gewoon als... eh.' Het is niet altijd even makkelijk om je uit te drukken... 'Shall I compare thee...?')

Een mens kan zich ook opeens bewust worden van het sublieme van de ervaring van de plek in kwestie. (Niet zomaar een plek maar *de* plek of *de* visstek, *de* duinen, *de* stad der steden.). Wat een schoonheid! Wat een geschiedenis. Alsof de ware plek is opgestaan. Het verlangen wordt gekoesterd de nieuwe plek, de nieuwe wereld die zich openbaart, te leren kennen, eigen te maken.

5. *De toewijdingmodus*

(De vaste relatie. En wat bleek, zij was ook op jou... De vaste relatie is een feit. Fijn samen, voor altijd. Je leert elkaar beter kennen, en 'verliefd' wordt 'houden van'. En ondanks dat haar geknipper met de ogen soms erg irriteert blijft het toch jouw meissie. (En af en toe flirt je met een toevallige passant of het meisje achter de bar, dat zo leuk lacht...)

Voor plekken kan precies hetzelfde gelden. De passie wordt onderdeel van je alledaagse leven. Mensen kennen hun plekken erg goed en ondanks eventuele imperfecties ervaren ze een grote verbondenheid met de desbetreffende plek. De emotionele waarde is groot.

4.4.3 Een model

In deze subparagraaf zal aan de hand van de vier waarden en de modaliteiten van Lengkeek en Relph een model worden geconstrueerd waarin de emotionele waarde die een mens aan een plek toeschrijft kan worden geoperationaliseerd.

Het model is een manier om structuur te geven aan de mentale voorstellingen van mensen, ze te kunnen categoriseren om ze zo onderling vergelijkbaar te maken.

Relph & Lengkeek

Als de modaliteiten van Lengkeek en Relph naast elkaar worden weergegeven dan wordt zichtbaar dat een aantal modaliteiten met elkaar overeenkomt.

De modaliteiten: *'existential outsideness'*, *'objective outsideness'* & *'vicarious insideness'* zijn buiten beschouwing gelaten omdat de mens binnen deze modaliteiten mentaal of fysiek 'buiten' de plek staat.

Lengkeek	Kenmerken:	Relph	Kenmerken:
1. Amusement	– Vermaak en gezelligheid – v.b. pretpark, terrasje,	3. <i>Incidental outsidersness</i>	– De plek als achtergrond. Mens is slechts bezoeker, gebruiker. – v.b. congreshal
2. Verandering	– De plek als mogelijkheid er even tussen uit te zijn. – De omgeving als decor. – v.b een bos, een strand, een binnenstad	5. <i>Behavioral insidersness</i>	– Men kent de plek een beetje. – De plek heeft bepaalde kwaliteiten – Men voelt verbondenheid noch vervreemding.
3. Interesse	– Informatie ingewonnen over de plek. – Plek is bijzonder – Geënceneerde beleving van de plek – v.b het geboorte huis van de beroemde...		
4. Subliem	– De plek wordt als uniek ervaren. – Men raakt erdoor geroerd, verliefd! – Eén op één relatie met de omgeving – v.b. de visstek, de duinen, de stad der steden, etc.	6. <i>Empathic insidersness</i>	– Men stelt zichzelf open voor de plek. – Men raakt emotioneel betrokken bij de plek
5. <i>Toewijding</i> ☐	– Men ervaart de echtheid van de plek. – Plek wordt toegeëigend	7. <i>Existential insidersness</i>	– Men is in de plek – De plek wordt (onbewust) tot in alle hoeken en gaten gekend

De tabel maakt duidelijk dat er overeenkomsten zijn tussen de modaliteiten van Lengkeek en die van Relph. Lengkeeks modaliteiten volstaan al om de intensiteit waarmee men de plek ervaart te omschrijven. De modaliteiten van Relph moeten dan ook gezien worden als een accentverschuiving naar een modaliteitschema dat meer gericht is op de ervaring van plekken en de mate waarin men in de plek is.

De emotionele waarde die iemand aan een plek toekent kan worden beschreven aan de hand van de onderstaande figuur:¹

	Amusement (Outside)	Verandering (Out/Inside)	Interesse (Inside)	Subliem (Inside!)	Toewijding (Inside!!!)
	←				→
Gebruikswaarde					
Belevingswaarde					
Narratieve waarde					
Toe-eigenings- Waarde					

In dit model kunnen de verschillende houdingen die mensen hebben tot een bepaalde plek worden weergegeven. Deze scriptie richt zich op mensen wiens houding ten opzichte van een bepaalde plek in de laatste kolom past. Tijdens een planproces krijgt men echter ook te maken met mensen die zich op een andere manier ten opzichte van een plek verhouden. Het model biedt dan een aanknopingspunt om verschillende, bij een planproces betrokken actoren te onderscheiden op grond van de mate waarin ze toegewijd zijn aan een plek.

Elands en Lengkeek concluderen dat hun empirische toetsing² van de vijf modaliteiten tekort schiet waar het de laatste twee modaliteiten betreft. Zij merken op dat *'it is arguable that, to express the rapture and the dedication modes more properly, we should elaborate on new forms of communication with our respondents'*.³ In het volgende hoofdstuk wordt een nieuwe manier verkend om te communiceren over de modaliteit van de toewijding, de liefde voor een plek.

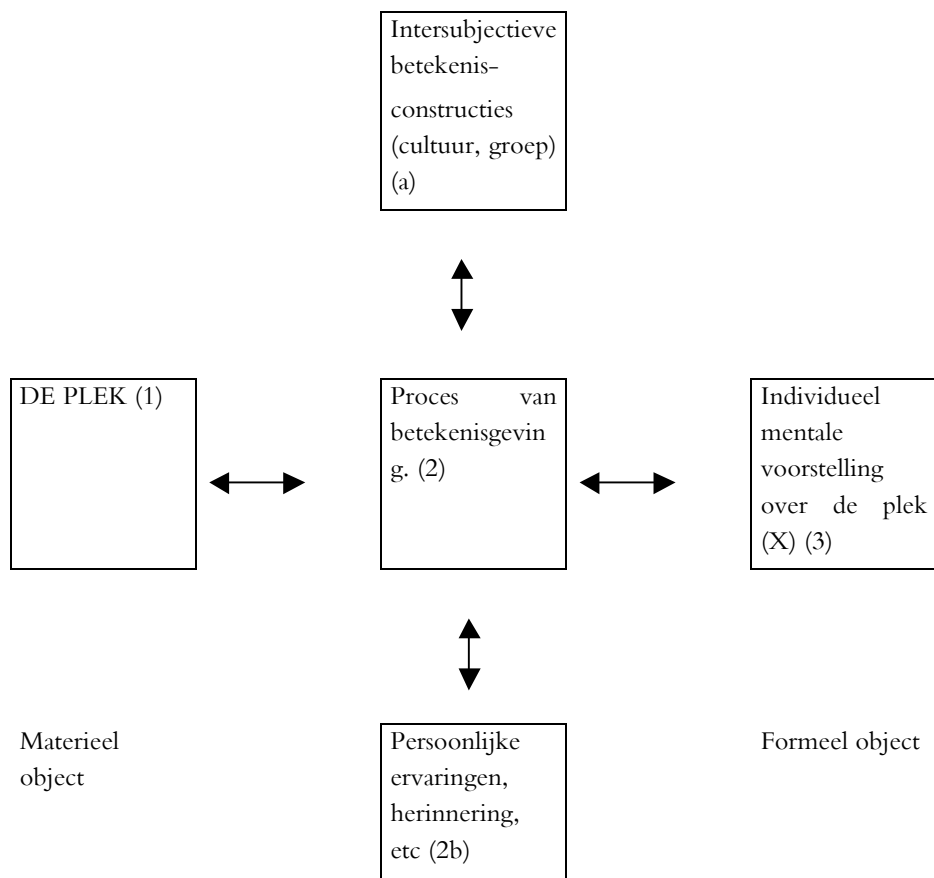
¹ Lengkeek 2000

² Zij deden dit door het voorleggen van statements die een bepaalde modaliteit representeerden.

³ Elands & Lengkeek 2000: 78

4.5 Een samenvattend schema

In een schema kan de betekenistoekenning van een individu aan een plek als volgt worden voorgesteld:

1. De plek.

De plek kan in principe alles zijn. Aan het materieel object, de plek zelf, kan niet worden afgelezen hoe deze wordt ervaren. De enige mogelijkheid hiervoor is er achter te komen welke betekenissen de mens toekent aan de plek.

2. Het proces van betekenisgeving

Dit wordt beïnvloed door zowel het materieel object (1), als de culturele en groepsvoorstellingen over de plek (2a) en de individuele herinneringen die men heeft bij/aan de plek (2b). De pijlen geven aan dat de factoren elkaar beïnvloeden.

3. De individuele voorstelling

Deze wordt geconstrueerd door het proces van betekenisgeving. De mentale voorstelling van een plek kan bestaan uit vier waarden die aan een plek kunnen

worden toegekend: de gebruikswaarde, de belevingswaarde, de narratieve waarde en de toe-eigeningswaarde. Daarnaast kunnen er vijf modaliteiten worden onderscheiden waaraan de mate waarin men een emotionele waarde toekent aan een plek kan worden afgelezen. Deze modaliteiten geven de mate weer waarin men zich 'inside' een plek bevindt, wat wil zeggen de mate waarin de plek wordt gekend en gekoesterd.

X uit het emotieschema is dus allesbehalve een eenduidige betekenistoekenning aan het materieel object. De betekenis of de mentale voorstelling wordt geconstrueerd door verschillende waarden op verschillende niveaus en kan zeer complex zijn.

Literatuur

- Aarts, M.N.C., Te Velde H.H. & C.M.J. van Woerkum. (2001) *Eten, maar niet willen weten. Veehouders en consumenten over de omgang met dieren in de veehouderij*. Den Haag: Rathenau Instituut
- Berting J. e.a. (red.) (1997) *De tirannie van het beeld. Collectieve voorstellingen en handelen*. Amsterdam: Boom
- Boomars (2001) De toeristische representatie van de Veluwe. In Boomars, L en J. Lengkeek (red.) (2001) *Producten van Verbeelding* Wageningen Universiteit, Departement Omgevingswetenschappen Leerstoelgroep sociaal Ruimtelijke Analyse & Recreatie en Toerisme.
- Coeterier, J.F. (1987) *De waarneming en waardering van landschappen*. Proefschrift. Wageningen.
- Duyndam, J. (1997) *Denken, passie en compassie. Tijdreizen naar gemeenschap*. Kampen: Kok Agora.
- Elands, B. en J. Lengkeek (2000) *Typical Tourists. Research into theoretical and methodological foundations of a typology of tourism and recreation experiences*. Wageningen: Mansholt Graduate School.
- Hidding, M.C, D.B. Needham & J. Wissershof (1998) *Stad en Land. Een programma voor fundamenteel strategisch onderzoek*. Den Haag: NRLO-rapport
- Kerres, M (2001) *Op zoek naar Killick-Claw*. NRC 11 januari 2001.
- Koert, W. (1999) *Wandelen als raadsel. Een kwalitatief onderzoek naar de ervaring van het lopen en ervaringen van lopers*. Wageningen UR. (ongepubliceerd)
- Kolen J. (1999) Landschap en historisch bewustzijn. In Kolen, J. en T. Lemaire, (red.) (1999) *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.

- Kolen, J & T. Lemaire (red.) (1999). *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Lemaire T. (1999). Een wijsgerige wandeling door het landschap. In Kolen, J & T. Lemaire (red.) (1999). *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Lemaire, T. (1970) *Filosofie van het landschap*. Baarn: Amboboeken.
- Lengkeek, J. (1994) *Een meervoudige werkelijkheid. Een sociologisch-filosofisch essay over het collectieve belang van recreatie en toerisme*. Proefschrift. Wageningen: Landbouwwuniversiteit.
- Lengkeek, J. (2000) De culturele en emotionele betekenis van water. In Duijnhouwer, e.a. (red.) (2000) *Achtergronddocument Over stromen Kennis- en innovatieopgaven voor een waterrijk Nederland*. Den Haag: NRLO.
- Lengkeek, J. (2001) Liefdes voor de natuur. In Boomars, L en J. Lengkeek (red) (2001) *Producten van Verbeelding*. Wageningen Universiteit, Departement Omgevingswetenschappen Leerstoelgroep sociaal Ruimtelijke Analyse & Recreatie en Toerisme.
- Löfgren, O. (1994) Die ware landschaft ist im Kopf. In *Topos* nr. 6 pp. 6-14
- Ministerie OC&W (1999) *Belvédère. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*. Den Haag.
- Pater, B & H. van der Wusten (1996) *Het geografische huis. De opbouw van een wetenschap*. Bussum: Coutinho.
- Relph, E. (1976) *Place and Placelessness*. London: Pion Limited.
- Rooijakkers G. (1999) Mythisch landschap: verhalen en rituelen als culturele biografie. In: Kolen, J. en T. Lemaire (red.) (1999). *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Schama, S. (1995) *Landschap en Herinnering*. Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Tilley, C. (1994) *A phenomenologie of landscape. Places paths and monuments*. Oxford: Berg Publishers.
- Tuan, Y. (1974) *Topophilia. A study Of Environmental Perception Attitudes, And Values*. New Jersey: Prentice-hall Inc.
- Walmsley, D.J. & G.J. Lewis (1993) *People and Environment, behavioral approaches in human geography*. New York: Longman Scientific & Technical

5 Spreken over de liefde voor plekken

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt nader verkend hoe er over de liefde die mensen voor een plek (of plekken) hebben kan worden gecommuniceerd. Er kan immers alleen recht gedaan worden aan de passie voor plekken als mensen hierover kunnen spreken.

Terugkoppeling hoofdstuk twee & drie

Er is in hoofdstuk twee al ingegaan op de vraag of het mogelijk is te communiceren over emoties. Dit was deels mogelijk en deels niet. Over het voelen ‘voelen’ (IK voel MIJ) kon, zo bleek, nooit worden gecommuniceerd met de ander. Wel is het mogelijk te kunnen communiceren over V en X. Communiceren over de liefde voor plekken zal zich dus moeten richten op het invoelbaar maken van ‘Ik voel MIJ’ door te spreken over V en X. In hoofdstuk drie is X geproblematiseerd en hieruit bleek dat X bestaat uit complexe voorstellingen die aan de plek worden toegekend. Hoewel het dus theoretisch mogelijk moet zijn over het formeel object te spreken is de vraag nog steeds hoe.

Opzet hoofdstuk

In de volgende paragraaf (§ 5.2) wordt door het parafraseren van een essay van de filosofe Martha Nussbaum verkend hoe mensen weet hebben van de liefde. De conclusie in deze paragraaf is dat men van liefde weten kan doordat men weet heeft van het verhaal van de liefde. In § 5.3 wordt nader verkend waarom verhalen zo geschikt zijn om over complexe ervaringen als de liefde te spreken. Ook wordt er ingegaan op de rol van zowel diegene die de verhalen vertelt of schrijft als diegene die ze aanhoort.

5.2 Weten van de liefde

Voordat er kan worden ingegaan op de vraag hoe er over de liefde voor plekken kan worden gecommuniceerd, moet eerst de vraag worden beantwoord hoe mensen weet hebben van hun eigen liefde. Martha Nussbaum toont in het essay

'*Wat liefde weet*' aan dat de liefde (tussen twee mensen)¹ zich laat kennen door het kennen van een verhaal.² Om dit te kunnen concluderen gaat ze eerst in op twee andere opvattingen waarin wordt geprobeerd antwoord te geven op de vraag hoe de mens van de liefde kan weten. De eerste opvatting is dat men kennis van de liefde kan verkrijgen door intellectueel zelfonderzoek. In de tweede opvatting wordt betoogd dat men enkel van de liefde weet kan hebben door cataleptische indrukken. Dat zijn dwingend gevoelde indrukken die de zekerheid van de liefde geven. Ik zal hieronder Nussbaums essay samenvatten. Haar uiteindelijke opvatting wat betreft het weten van de liefde zal het uitgangspunt zijn voor de verdere invulling van dit hoofdstuk.

Kennis van de liefde door intellectueel zelfonderzoek

Volgens deze visie wordt kennis over de liefde verkregen door 'een afstandelijk, niet-emotioneel, nauwgezet intellectueel onderzoek van je eigen toestand, uitgevoerd zoals een wetenschapper zijn onderzoekswerk zou uitvoeren.'³ De mens wikt en weegt, maakt kosten-batenanalyses, alle plus- en minpunten van de persoon waarop de liefde is gericht worden geanalyseerd: '...En koken kon hij ook al niet en er viel de laatste tijd bar weinig te lachen, heel de dag met zijn neus in de boeken, etc'. Om dan te concluderen: 'Ik hou niet meer van hem of haar.'

Kritiek op deze visie

Volgens Nussbaum staat 'deze tactiek (...) de herkenning van de liefde in de weg en staat zij ook de liefde zelf in de weg.'⁴ Intellectueel zelfonderzoek om tot weet van de liefde te komen werkt vertekenend omdat het geruststelling en afstandschepping tot gevolg heeft. De grootste kritiek op deze visie wordt geleverd door de hieronder besproken opvatting.

Kennis van liefde door cataleptische indrukken

Nussbaum illustreert deze opvatting aan de hand van een verhaal van de schrijver Marcel Proust. De hoofdpersoon uit één van zijn romans ervaart, nadat hij na een grondige 'kosten -baten' analyse heeft gemaakt en geconcludeerd heeft dat hij niks meer voor zijn partner voelt, een enorme pijn als iemand hem meedeelt dat deze is vertrokken.

De cataleptische indruk maakt de mens duidelijk dat ondanks de uitkomsten van het rationele zelfonderzoek, men een krachtige emotionele ervaring van pijn of geluk kan hebben ten aanzien van het formele object. Een ervaring die niet te voorspellen is door een zelfanalyse.

¹ Nussbaum richt zich op de intermenselijke liefde. Haar pleidooi laat zich mijns inziens vertalen naar de liefde voor plekken.

² Nussbaum 1992

³ Nussbaum 1992: 99

⁴ Nussbaum 1992: 99

Het idee van de cataleptische indrukken is onder meer afkomstig van de filosoof Zeno, een stoïcijn. Hij betoogt dat onze kennis van de buitenwereld wordt veroorzaakt door deze indrukken. Deze leiden door hun kracht en absoluteheid tot zekerheid betreffende de wereld om ons heen.¹ De ervaring van een cataleptische indruk is zo intens dat het wel waar moet zijn. Aan de emotie die men ervaart wordt dan ook niet getwijfeld. 'Het is ons enige criterium voor waarheid.'² Cataleptische indrukken laten de ervarende persoon zien hoe het ervoor staat met de liefde voor de ander en daarmee doen ze meer recht aan de waarheid inzake de liefde dan een intellectueel zelfonderzoek zou kunnen.

Kritiek op deze visie

Hoewel het idee van de cataleptische indruk een stuk overtuigender is dan dat van de calculerende mens, roept het een aantal kritische vragen op. Want kunnen deze indrukken ook niet bedrieglijk zijn. 'Omdat ze bijvoorbeeld worden veroorzaakt door egocentrische behoeften en frustraties.'³ Is het daarom niet een grof en bot instrument? Het zou immers ook kunnen dat het gevoel wordt veroorzaakt doordat men slecht geslapen heeft. De cataleptische indruk doet dus niet per definitie een uitspraak over de ware houding die een persoon tot X heeft.

Kennis van de liefde door een liefdesverhaal

In haar uiteindelijke opvatting beargumenteert Martha Nussbaum dat het weten van de liefde, het weten van een liefdesverhaal is. Dat wil niet zeggen dat het geheel onafhankelijk is van het innerlijk bewijsmateriaal (de cataleptische indrukken) maar wel dat 'het zich waagt buiten de wereld van het innerlijk'.⁴

Weten van de liefde is, binnen deze opvatting niet gelijk aan het ervaren van emoties (IK voel MIJ V) maar in belangrijke mate aan het weten van X. Weten van de liefde is de combinatie van allerlei ervaringen met betrekking tot de ander of het object. Deze opvatting wordt door Nussbaum geïllustreerd aan de hand van een verhaal van Ann Beattie. Het verhaal gaat over de liefde tussen twee mensen. Doordat Nussbaum uitvoerig citeert uit het verhaal wordt de liefde die het personage toekent aan de ander als het ware bespreekbaar en invoelbaar gemaakt.

Het vertellen (het communiceerbaar maken) van deze ervaringen gebeurt in de vorm van verhalen. Verhalen zijn geen lijst ervaringen die bij elkaar opgeteld de liefde voor de ander veroorzaken, maar een vorm van kennis die zich 'ontvouwt

¹ Nussbaum 1992: 102-103

² Nussbaum 1992: 103

³ Nussbaum 1992: 107

⁴ Nussbaum 1992: 115

en ontwikkelt in de doorleefde tijd.’¹ De kennis over de liefde kent geen rijtje redenen of één heftige indruk:

‘Om deze ideeën goed naar voren te brengen, hebben we dus kennelijk een tekst nodig die een opeenvolging van gebeurtenissen in de tijd laat zien (die een plot heeft), die de gecompliceerdheid van een concrete menselijke relatie kan weergeven, en die zowel ontkenning als overgave kan laten zien; een tekst die geen definities heeft en het raadsel in tact laat. Zou een niet verhalende tekst dit kunnen? Wij kunnen ons nog net voorstellen hoe wij (of Zeno) de cataleptische opvatting van de liefde zouden beschrijven en verdedigen in een artikel waarin geen enkel volledig literair werk ter sprake kwam, misschien door middel van schematische voorbeelden (...) Als het om het voorbeeld van Beattie gaat, lijkt zelfs een bespreking aan de hand van schematische voorbeelden onvermijdelijk inhoudsloos, omdat de rijkdom aan detail die hier het weten van liefde tot uitdrukking brengt, ontbreekt. We kunnen blijkbaar niet met iets toe dat korter is dan juist dit verhaal, (...).’²

Deze opvatting van Nussbaum sluit aan bij de cognitieve opvatting betreffende emoties. Nussbaum laat zien dat het weten van liefde niet enkel het ervaren van ‘IK voel MIJ’ is, maar dat dit weten pas volledig is als ook de complexiteit van V en X wordt besproken. In haar essay gaat Nussbaum niet verder in op de vraag waarom nu juist het verhaal zo geschikt is als communicatie middel. Ik zal daarom in de volgende paragraaf nader ingaan op het gebruik van verhalen om de liefde voor plekken bespreekbaar te maken. Daarnaast ga ik in deze paragraaf in op zowel de rol van diegene die de verhalen vertelt als van diegene die luistert.

5.3 Communiceren over de liefde voor plekken

Verhalen hebben een aantal eigenschappen waardoor deze kunnen worden beschouwd als het communicatiemiddel om over subjectieve betekenissen te communiceren, zoals de liefde voor plekken. Ik zal eerst op deze eigenschappen ingaan en dan de consequenties van de eigenschappen toelichten.

5.3.1 Eigenschappen van verhalen

Het zijn ondermeer de volgende eigenschappen die maken dat verhalen geschikt zijn om te kunnen spreken over de emotionele waarde van plekken:

- De vorm van verhalen
- Het niet causale karakter van verhalen
- De wijze waarop verhalen recht doen aan de context
- Koppeling van feiten en redenen

¹ Nussbaum 1992: 124

² Nussbaum 1992: 125

De vorm

Een verhaal bestaat in de meest eenvoudige vorm uit drie elementen: 1. De huidige situatie waarin iets zich bevindt. 2. Een actie of beweging. 3. De consequentie wat betreft de huidige situatie, de nieuwe situatie.¹ Een relaas wordt pas als verhaal beschouwd als het een geheel vormt met een begin een midden en een einde.² De ‘consequentie wat betreft de huidige situatie’ wordt ook wel het plot genoemd. Het plot zorgt ervoor dat gebeurtenissen in een betekenisvol geheel komen te staan:

‘In a story, events and actions are drawn together into an organized whole by means of a plot. A plot is a type of conceptual scheme by which a contextual meaning of individual events can be displayed’³

Het plot maakt dat feiten, die normaal los van elkaar geen betekenis hebben, in relatie tot elkaar betekenisvol worden.

Het niet-causale karakter van verhalen

Een belangrijke eigenschap van verhalen is dat deze een betekenisvolle samenhang tussen elementen, die elkaar opvolgen in de tijd kunnen suggereren. Hoewel deze in werkelijkheid niet logischerwijs uit elkaar voortvloeien of elkaar dwingend veronderstellen. Dit maakt de verhaalvorm geschikt om dynamische situaties mee te beschrijven.⁴ Hierdoor kunnen verhalen niet-causale en multi-causale verbanden weergeven als een betekenisvol en logisch geheel. Door het plot worden, zoals gezegd, de afzonderlijke gebeurtenissen, die ogenschijnlijk niets met elkaar van doen hebben, relevant. De liefde voor een plek kan bijvoorbeeld zijn ontstaan doordat oma er zoveel over vertelde. Dit wil echter niet zeggen dat er een causaal verband bestaat tussen oma’s die veel over plekken vertellen en het ontstaan van warme gevoelens voor een plek.

Recht doen aan de context

In een verhaal worden woorden, zinnen, uitspraken, etc. weergegeven in een bepaalde context. De betekenis van woorden, zinnen, uitspraken, etc is afhankelijk van de context waarin ze voorkomen. Het is onmogelijk bepaalde uitingen van mensen te begrijpen los van de context.⁵ Het heeft dan ook geen zin om bepaalde betekenissen geïsoleerd weer te geven, want zo merkt Bruner op:

‘(...) people do not deal with the world event by event or with text sentence by sentence. They frame events and sentences in larger structures’⁶

¹ Czarniawska 1998: 2

² Wagenaar 1997:12

³ Polkinghorne 1995: 7

⁴ Wagenaar 1997: 12

⁵ Czarniawska 1998: 5

⁶ Bruner 1990: 64

Koppeling van feiten en redenen

Verhalen hebben de eigenschap dat zij subtiële koppelingen mogelijk maakt tussen feiten en redenen.¹ Het verhaal bevat vaak een zorgvuldige selectie van feiten, motieven en morele oordelen en bindt deze aan elkaar in een herkenbaar, betekenisvol patroon.²

5.3.2 Het nut van narratieve kennis

Het zijn onder meer bovenstaande eigenschappen die maken dat verhalen geschikt zijn om over complexe ervaringen (zoals de liefde) te communiceren. Door deze eigenschappen kunnen verhalen de complexiteit van betekenissen die mensen aan plekken toekennen weergeven.

Dat verhalen kunnen worden beschouwd als belangrijke kennisvormen om de leefwereld te begrijpen werd door de fenomenologen al onderkend. Van recentere datum is het onder meer de psycholoog Bruner die meent dat narratieve kennis kan worden beschouwd als een fundamenteel genre, een cognitieve functie die even elementair is als kijken en luisteren:³

‘Yet it has been claimed that the narrative is the main mode of human understanding and the main mode of communication’⁴

Bruner pleit er voor verhalenkennis te beschouwen als wetenschappelijk relevante kennis om psychologisch inzicht te vergaren van de menselijke ervaring en de betekenissen die de mens toekent aan de wereld.⁵

Narratieve kennis wordt overigens niet alleen relevant beschouwd om (persoonlijke) ervaringen te begrijpen maar ook om de complexe sociale wereld te begrijpen.

Narratieve kennis versus wetenschappelijke kennis

In verhalen wordt, in tegenstelling tot in veel menswetenschappen, de complexiteit van de alledaagse werkelijkheid niet gereduceerd tot een abstract en gesloten model van die werkelijkheid.⁶ Een gegeven dat al eeuwen wordt ‘gekend’ in de literatuur:

‘De romanliteratuur kende het onbewuste voor Freud, de klassenstrijd voor Marx, de fenomenologie voor Husserl (...)’⁷

Het narratieve weten wordt beschouwd als een soort weten dat meer recht doet aan de levenswereld dan bijvoorbeeld de sociologie of de filosofie. Wat dat betreft neemt de roman een bijzondere plaats in:

¹ Wagenaar 1997: 2

² Wagenaar 1997: 3

³ Wagenaar 1997: 11

⁴ Czarniawska 1998: 3

⁵ Bruner 1990

⁶ Wagenaar 1997: 14

⁷ Pott 1992: 160

‘Volgens Kundera illustreert de roman de principiële meerduidigheid van het menselijk bestaan en daarom is ze onverenigbaar met alle dogmatisch- metafysische wereldinterpretaties. De totalitaire wereld waarin de dingen voor altijd dit of dat zijn, principieel zus of zo liggen, kan zich nooit verzoenen met de geest van de roman. Romanliteratuur laat zien waar filosofische begrippenkaders te kort schieten, wat er mis is met ongecompliceerde harmonieuze waardenhiërarchieën en met eenduidige formules omtrent de mens. Literatuur geeft vorm aan de rommelige materie van het dagelijks leven, zij vertelt een subtielere waarheid over het bestaan dan de wijsbegeerte, (...)’¹

Narratieve kennis kan in tegenstelling tot wetenschappelijke kennis beschouwd worden als doorleefde kennis. Een existentieel weten. Verweven met het individu en geworteld in de cultuur waarin deze zich bevindt.²

Het verhaal en de alledaagse werkelijkheid

Verhalen kunnen worden gezien als een mogelijkheid waarmee mensen de ervaring van hun alledaagse leefwereld tot uitdrukking kunnen brengen:

*‘Stories are particularly suited as the linguistic form in which human experience as lived can be expressed’*³

De alledaagse leefwereld is van zichzelf niet narratief geconstrueerd. Verhalen blijven dan ook een kunstmatige constructie. Een verhaal kan daarom niet worden beschouwd als een neutrale afspiegeling van gebeurtenissen.⁴ Het is de verteller die de verhalende vorm gebruikt om complexe betekenissen te verlenen aan bepaalde gebeurtenissen, ervaringen. Verhalen moeten dus worden gezien als een subjectieve afspiegeling van de complexiteit en onvoorspelbaarheid van de alledaagse werkelijkheid waaruit ze ontspringen. Ze zijn een vorm van cognitieve ordening. Door verhalen krijgen we grip op de alledaagse werkelijkheid. Niet door die werkelijkheid te reduceren tot sterk vereenvoudigde modellen maar juist door recht te doen aan de complexiteit van feitelijke, affectieve en morele subtiliteiten en tegenstrijdigheden.⁵ Verhalen sluiten aan op de wijze waarop mensen persoonlijke ervaringen construeren. Een reden hiervoor is dat verhalen worden geconstrueerd in ‘ervaringsnabije’ begrippen.⁶

Verhaal en de liefde voor plekken

Door wat nader te zijn ingegaan op de eigenschappen van verhalen is duidelijker geworden waarom Martha Nussbaum veronderstelt dat deze geschikt zijn om weet te hebben van de liefde en erover te communiceren. Zowel in romans als in de alledaagse communicatie met mensen wordt duidelijk dat affectieve informatieoverdracht meestal in verhalende vorm plaats vindt:

¹ Pott 1992: 160

² Dieneske 1987: 6

³ Ricoeur in Polkinghorne 1995: 7

⁴ Wagenaar 1997: 2

⁵ Wagenaar 1997: 13

⁶ Abma 1997: 29

*'Hearing a storied description about a person's movement through a life episode touches us in such way as to evoke emotions such as sympathy, anger, or sadness.'*¹

Dat verhalen emoties bespreekbaar en begrijpbaar maken komt ook overeen met de modulariteit van emoties (§ 3.3.2). De 'kennis' X die tot emoties leidt kapselt volgens deze hypothese de emotie als het ware in. De emoties zijn hierdoor meer ontvankelijk voor meer beeldende kennis. In verhalen is plaats voor dit soort kennis:

*'Stories do not pretend to be objective because they deal with emotions, the irrational part of behavior, they tap into the qualities of imagination and fantasy'*²

5.3.3 De communicatie: de verteller en de luisteraar.

Ik heb in de voorgaande subparagrafen laten zien dat spreken over de emotionele waarde die mensen aan plekken toekennen mogelijk is door het vertellen van verhalen. Ik zal nu nader ingaan op de rol van zowel de verteller als van de luisteraar.

De verteller vertelt

Als mensen elkaar beter willen leren kennen en beter willen begrijpen wat de ander bezielt dan worden er verhalen verteld. Het vertellen van verhalen is dan een vanzelfsprekendheid. Het is dan ook geen kwaliteit waarmee enkel Mulisch en vakgenoten zijn toebedeeld.³ Vertellen is, zoals gezegd, een fundamenteel genre, zoals kijken en luisteren. Het vertellen van verhalen zit cultureel ingebakken. Mensen hoeven dus niet geleerd te worden hoe een verhaal te vertellen:

*'Subjects do not have to be thought how to tell stories: it is part of their cognitive repertoire and an ordinary way in which they make sense of and communicate life episodes.'*⁴

De verteller van verhalen is het er niet om te doen een zo rationeel mogelijk betoog te houden. Het gaat erom dat een beschrijving de lezers overtuigt 'omdat de beschreven situatie doorzichtig wordt, zodat de lezer zegt: Ja, zo is het'⁵. Vertellers van verhalen zullen zich dan ook te goed doen aan metaforen, overdrijvingen, etc. om hun verhaal 'invoelbaar' te maken. Zoals gezegd is een verhaal nooit een neutrale afspiegeling van de werkelijkheid. Dat de werkelijkheid niet exact wordt weergegeven wil niet zeggen dat diegene die een verhaal vertelt dit ook zo ervaart. Voor de verteller bestaat geen relativisme.⁶

Het luisteren naar verhalen

Het luisteren naar verhalen lijkt net zo vanzelfsprekend als het vertellen ervan. Toch zijn er een aantal punten waar mee rekening gehouden moet worden wil

¹ Polkinghorne 1995: 11

² Emihovich 1995: 41

³ Dieneske 1987: 51

⁴ Polkinghorne 1995:13

⁵ Dieneske 1987: 26

⁶ Wagenaar 1997:2

men een verhaal kunnen begrijpen. Als iemand over de liefde voor een plek verhaalt dan vraagt het luisteren hiernaar een bijzondere houding. Eén waarin men probeert open te staan voor de ander.

Wil men de liefde voor een plek van de ander invoelen dan vraagt dat volgens Dienske om 'een rationaliteit die zich niet afsluit voor de hoogten en de diepten van de menselijke ervaring, voor het onuitputtelijke van de nooit helemaal te verwoorden bestaanservaring van jezelf en van anderen.'¹ Zij noemt dit het deelnemend ervaren. 'De deelnemende ervaring of het nu personen of een romanfiguur betreft, is de basis en het uitgangspunt van de reflectie. Deelnemend ervaren vraagt een andere houding en werkstijl van onderzoek dan methodisch technisch luisteren.'²

Van de luisteraar mag worden verwacht dat, als mensen over hun persoonlijke ervaringen spreken, redenerend vanuit hun leefwereld, hij op een onbevangen wijze luistert. Dit in tegenstelling tot het wetenschappelijk gezeefd luisteren, dat gebeurt aan de hand van een bepaalde theorie of vooronderstelling. Het onbevangen luisteren komt uit de fenomenologische traditie waarin volgens Dienske³ beleavingsverhalen van personen in de eerste instantie worden aanvaard zoals ze zijn. Verhalen moeten door de luisteraar serieus genomen worden.

Het begrijpen wordt mogelijk door de goede wil van de ander om het verhaal of de gebeurtenissen te begrijpen.⁴ Deze goede wil impliceert meer dan alleen goed opletten. Omdat teksten multi-causale en niet-causale verbanden weergeven is ook het begrijpen van teksten niet op te vatten als optelsom, een opeenvolging van feitjes en argumenten. Het begrijpen van (literaire) teksten komt plotseling, als een omslag:

'Men dringt steeds dieper door in de betekenis, de klankrelaties. Je wordt je bewust van steeds meer betrekkingen en dan plotseling is er het begrijpen waarin het geheel oplicht.'⁵

Literatuur

Abma T.A. (1997) Machtige verhalen. Over de rol van verhalen ter continuering en verandering van professionele praktijk in een psychiatrisch ziekenhuis. In *Beleid en Maatschappij* (1997) Nr. 1

Bruner J. (1990) *Act's of meaning*. Cambridge: Harvard University Press

¹ Dienske 1987: 26

² Dienske 1987

³ Dienske 1987: 8

⁴ Dienske 1987: 22

⁵ Dienske 1987: 23

- Czarniawska, B. (1998) *A narrative approach to organisation studies*. California: Sage Publications.
- Dienske, W. (1987) *Terugkeren en verdergaan. Een pleidooi voor narratieve kennis in de sociale wetenschappen en een onderzoek naar mogelijkheden en herkenbare betekenissen van eenheidsherstellende ervaringen in deze tijd*. Proefschrift. Rijksuniversiteit Utrecht.
- Emihovich, C (1995) Distancing passion: narratives in social science. In: Hatch, J.A. & R. Wisniewski (Edt.) (1995) *Life History and Narrative*. London: The Falmer Press
- Nussbaum, M (1992) *Wat liefde weet. Emoties en Moreel oordelen*. Amsterdam: Boom.
- Polkinghorne D.E. (1995) Narrative configuration in qualitative analyses. In: Hatch, J.A. & R. Wisniewski (Edt.) (1995) *Life History and Narrative*. London: The Falmer Press
- Pott, Heleen (1992) *De liefde van Alcibiades. Over de rationaliteit van emoties*. Amsterdam: Boom.
- Wagenaar, H. (1997) Beleid als fictie: over de rol van verhalen in de bestuurlijke praktijk. In *Beleid en Maatschappij* (1997) Nr. 1
- Wagenaar, H. (1997) Verhalen in de beleidspraktijk. In *Beleid en Maatschappij* (1997) Nr. 1

6 De liefde voor plekken & de r.p.v

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt verkend hoe men in de ruimtelijke planvorming recht kan doen aan de emotionele waarde die mensen aan plekken toekennen.

Van theorie naar de praktijk

Het hoofdstuk moet worden beschouwd als een eerste aanzet om de kennis uit de voorgaande hoofdstukken te operationaliseren ten bate van de ruimtelijke planvorming. Het zal informeel en verkennend van karakter zijn, aangezien er in de praktijk van de ruimtelijke planvorming nog weinig tot geen ervaring is met het recht doen aan de emotionele waarde van plekken.

Opzet hoofdstuk

In de eerstvolgende paragraaf (§ 6.2) wordt verkend in welke ruimtelijke planprocessen het waarachtige landschap reeds een rol speelt. In § 6.3 zal worden ingegaan op twee punten die van belang zijn wil men in de ruimtelijke planvorming recht kunnen doen aan de emotionele waarde van plekken. Ik beschrijf in deze paragraaf hoe men de liefde voor plekken in kaart kan brengen en hoe men in het ontwerp rekening kan houden met de emotionele waarde van een plek.

6.2 De ruimtelijke planvorming en het waarachtige landschap

Binnen het merendeel van de theorievorming over de ruimtelijke planvorming wordt niet specifiek ingegaan op de rol van het waarachtige landschap, waartoe ook de emotionele waarde van plekken behoort. Een uitzondering hierop is een aantal studies rond de thematiek van de leefbaarheid.¹ Ik zal hieronder ingaan op het begrip leefbaarheid en de planmethoden die zich er oprichten.

Leefbaarheid

Om de grenzen van het begrip ‘leefbaarheid’ aan te geven hebben Hidding en Boomars een leefbaarheidsmodel ontwikkeld.² Dit model biedt een maatstaf om de kwaliteit van de menselijke leefomgeving binnen een territoriale eenheid aan te duiden. Er worden bij de beoordeling van leefbaarheid vier omgevingscategorieën van belang geacht: de sociaal-ruimtelijke aspecten, de

¹ Zie ondermeer: Boogaard 2000, Boomars & Hidding 1997, Boomars & Hidding 1999

² Boogaard 2000

sociaal-culturele aspecten, de sociaal-economische aspecten en de politiek-bestuurlijke aspecten.

De emotionele waarde van een plek valt binnen deze categorieën onder de sociaal-ruimtelijke aspecten. Binnen deze categorie worden ondermeer de gebruikswaarde, de belevingswaarde en de toe-eigeningswaarde onderscheiden.¹

Een aantal planmethodieken richten zich specifiek op de leefbaarheid, waaronder de 'Leefbaarheidseffectrapportage',² waarmee het effect van ruimtelijke ingrepen op de leefbaarheid kan worden geïnventariseerd, en een aantal interactieve planmethodieken zoals de 'Paed' methode (Plan van actuele leefbaarheiddoelen), de 'LENS' methode (Leefbaarheidanalyse nieuwe stijl) en de 'Buitengewoonleefbaar' methode.³

De methoden die zich richten op de leefbaarheid zijn, met uitzondering van de Leefbaarheidseffectrapportage, interactief van aard. Want wil men recht doen aan de emotionele waarde die mensen aan plekken toekennen dan moet het waarachtige landschap in het ruimtelijk planproces betrokken worden. Hiervoor is het nodig actoren bij het planproces te betrekken die aan het landschap een emotionele waarde toekennen. Jacobs merkt in zijn artikel over het ware, het juiste en waarachtige landschap het volgende op:

'Omgevingskwaliteit is (...) niet iets wat je met een aantal steeds terugkerende belangengroepen bepaalt of door experts laat meten, maar ontstaat keer op keer in een interactief proces, afhankelijk van tijd plaats, samenstelling van de groep en emoties. Het individu spreekt uit wat het individu onder kwaliteit verstaat'⁴

De benadering die hier wordt voorgesteld is de interactieve planvorming. Dit laat zich als volgt omschrijven:

'Interactieve planvorming betekent dat in een zo vroeg mogelijk stadium burgers, maatschappelijke organisaties, bedrijven en overheden bij een planproces betrokken worden om in open wisselwerking en/of samenwerking tot de voorbereiding, bepaling en/of uitvoering van plannen te komen.'⁵

In de interactieve planvormingmethoden ten bate van de leefbaarheid worden steeds een aantal fases onderscheiden. De Lens methode, bijvoorbeeld, bestaat uit vijf fases en is als volgt opgebouwd:

- 'De inventarisatie fase bestaat uit het beoordelen van de eigen leefomgeving en de mogelijkheid daar naar wens te leven en het inventariseren van handelingsalternatieven;
- In de afwegingsfase buigt een bewonerspanel zich over de handelingsalternatieven en worden uit te voeren maatregelen geformuleerd.

¹ Boomars & Hidding 1997: 59

² Boomars & Hidding 1997 (hierin wordt ook een reactieve (niet interactieve) benadering uitgewerkt)

³ Boogaard 2000

⁴ Jacobs 2000

⁵ Propper & Steenbeek 1999 in Boogaard 2000: 5

- In de constructiefase worden deze maatregelen door hetzelfde panel beoordeeld op een breed scala van voor- en nadelen en worden alternatieven geschetst voor de levensvatbaarheid van de wijk of dorp in de vorm van toekomstscenario's.

Naast deze drie uitvoeringsfasen is sprake van een voorbereidingsfase, waarin bijvoorbeeld de planning wordt gemaakt, en een afrondingsfase. In deze laatste fase staat kennisoverdracht centraal en wordt een onderzoeksrapport geschreven en gepresenteerd.¹

Binnen de leefbaarheidmethodes die zijn genoemd wordt op diverse wijze invulling gegeven aan de opbouw in fases en de inhoud ervan. Volgens Boomars en Hidding worden in de praktijk de diverse methodieken aangepast en samengevoegd tot een aanpak die is toegespitst op de specifieke situatie.²

Leefbaarheidsmethodieken als uitgangspunt

Omdat er binnen de recente studies en methodes met betrekking tot de leefbaarheid reeds wordt gepoogd recht te doen aan het waarachtige landschap lijkt het zinvol deze als uitgangspunt te nemen om recht te doen aan de liefde voor plekken in de ruimtelijke planvorming. Binnen de bestaande methodes wordt niet specifiek ingegaan op hoe men recht kan doen aan de emotionele waarde van plekken. In de volgende paragraaf zal ik daarom een aantal suggesties doen waardoor er binnen de leefbaarheidsmethodieken meer recht kan worden gedaan aan de liefde die mensen voor plekken hebben.

6.3 Suggesties voor de planvorming

In deze paragraaf zal ik mij niet richten op het geven van een gedetailleerd uitgewerkte planmethodiek die recht doet aan alle vier de omgevingscategorieën. Ook zal ik geen directe aansluiting zoeken bij een van de planmethodes in het bijzonder. De ideeën die ik in deze paragraaf zal bespreken moeten worden gezien als aanvulling op bestaande methodes zodat daarbinnen meer recht kan worden gedaan aan de emotionele waarde van plekken.

Ik zal ingaan op een tweetal punten die van belang kunnen zijn voor het recht doen aan de liefde voor plekken van verschillende actoren in ruimtelijke planprocessen. Ten eerste zal ik verkennen hoe de houdingen die mensen te opzichte van plekken hebben letterlijk en figuurlijk in kaart kunnen worden gebracht. Ten tweede zal ik een aantal aanbevelingen doen voor het rekening houden met de liefde voor plekken in het ontwerp.

6.3.1 Het 'in kaart brengen' van de liefde voor plekken

In deze subparagraaf zal worden beschreven hoe kennis over de emotionele waarde van plekken letterlijk en figuurlijk in kaart kan worden gebracht. Ik zal

¹ Boomars & Hidding 1997: 61 zie ook Boogaard 2000: 24

² Boomars & Hidding 1997: 62

eerst ingaan op hoe kan worden verkend welke actoren in een planproces een grote emotionele waarde toekennen aan bepaalde plekken. Dan ga ik in op hoe verhalen kunnen worden gegenereerd zodat kan worden geïnventariseerd waardoor de liefde voor plekken ontstaat. Daarna zal ik ingaan op hoe de gegenereerde verhalen kunnen worden geanalyseerd. Ten slotte wordt ingegaan op hoe de emotionele waarde van plekken in kaartvorm kan worden weergegeven.

Het kwantitatieve onderzoek

Om recht te doen aan de liefde voor plekken dient er eerst te worden geïnventariseerd hoe alle actoren die betrokken zijn bij een planproces zich tot het plangebied verhouden. Dat wil zeggen er moet worden onderzocht in welke modaliteit (zie onderstaand schema) de verschillende gebruikers van een plangebied zich bevinden. (Voor wie is een plek enkel achtergrond voor activiteiten en wie ervaart een grote mate van toewijding voor een bepaalde plek).

Amusement (Outside)	Verandering (Out/Inside)	Interesse (Inside)	Subliem (Inside!)	Toewijding (Inside!!!)
←				→

Een eerste verkenning van de verschillende actoren en hun houding ten opzichte van plekken in een plangebied is mogelijk door het uitvoeren van een ‘grootschalig’ kwantitatief onderzoek. Hiermee is al enige ervaring opgedaan. Zo worden door Elands en Lengkeek een zevental casestudies beschreven waarin verschillende toeristische ervaringen zijn onderscheiden aan de hand van de vijf modaliteiten.¹

De onderzoeken waren als volgt opgezet: Toeristen, ondermeer bezoekers van Nationaal Park de Hoge Veluwe, werd een aantal statements voorgelegd die correspondeerden met een bepaalde modaliteit. De geïnterviewden konden dan aangeven of ze het wel of niet eens waren met deze uitspraken. Uit een statistische analyse van de antwoorden van de respondenten bleek in welke modaliteit de toeristen zich bevonden.

Omdat de onderzoeken van Elands en Lengkeek nog erg gericht zijn op de toeristische ervaring zullen er voor het inventariseren van de liefde voor plekken nieuwe modellen moeten worden ontwikkeld. Er zal met name moeten worden onderzocht welke statements geschikt zijn om de emotionele waarde van plekken te inventariseren. Wat betreft de methodologische inbedding en de statistische analyse kan het bestaande onderzoek als aanknopingspunt dienen.

¹ Elands & Lengkeek 2000

De actoren die zich in grote mate emotioneel verbonden voelen met een plek zal ik vanaf nu de e-actoren noemen (waarbij de 'e' staat voor emotie). Dit om de actoren uit de vierde en vijfde modaliteit te onderscheiden van die uit de eerste drie modaliteiten.

Het generen van verhalen

Nadat de e-actoren zijn onderscheiden kan de liefde voor plekken van deze mensen nader worden geïnventariseerd door middel van een kwalitatief onderzoek. Waarom mensen een grote emotionele waarde toekennen aan plekken staat hier centraal. Want wil men recht doen aan de emotionele waarde die aan plekken wordt toegekend dan moet men weet hebben van de mentale voorstelling waarop de liefde is gebaseerd (zie H3) De mentale voorstellingen kunnen worden duidelijk gemaakt het vertellen van verhalen. (zie H 4.) Ik zal nu ingaan op hoe de verhalen kunnen worden gegenereerd.

Het inventariseren van ervaringswerelden van mensen d.m.v. van verhalen is een methode waarmee binnen de antropologie al veel ervaring is opgedaan. Ook journalisten houden zich vaak bezig met het beschrijven van ervaringswerelden. Voor het inventariseren van verhalen zouden dan ook journalisten, antropologen en andere kwalitatief ingestelde onderzoekers kunnen worden ingeschakeld.

Om de verhalen van mensen te inventariseren kan gebruik gemaakt worden van een kwalitatief onderzoek. Kwalitatief onderzoek kenmerkt zich met name door de manier waarop gegevens verzameld en geanalyseerd worden.¹ Het kan worden opgevat als het maken van een analytische representatie van aspecten van de geleefde, observeerbare en/of ervaren sociale werkelijkheid. Een belangrijk aspect van kwalitatief onderzoek is dat zowel bij de verzameling als bij de analyse van het materiaal getallen geweerd worden. De materiaalverzameling geschiedt in natuurlijke taal en is open en flexibel.² Ilja Maso, een methodoloog, formuleert het onderscheid tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek als volgt:

‘Kwalitatieve onderzoeksmethoden worden gebruikt om de aard van sociale verschijnselen te onderzoeken. (...) Kwantitatieve onderzoeksmethoden worden niet zozeer gebruikt om de aard van sociale verschijnselen te onderzoeken als wel om de mate van optreden van (elementen van) die verschijnselen te onderzoeken, waarbij de aard van die verschijnselen veelal als gegeven wordt beschouwd.’³

Het kwalitatieve interview is een manier om de verhalen in kaart te brengen. Een interview kan gestructureerd, semi-gestructureerd of open zijn. De termen verwijzen naar de mate waarin de vragen van te voren vast liggen of tijdens het gesprek worden geconstrueerd.

Als inspirerend voorbeeld kan dienen een project van ‘De Ideeënfabriek Zuidoost’. Het project richt zich op het in kaart brengen van de culturele

¹ Smaling & van Zuuren 1991: 13

² Smaling & van Zuuren 1992: 13

³ Maso 1989: 11-12

biografie van de regio Kempenland gelegen in het zuidoostelijk deel van de provincie Noord-Brabant. Op moment van dit schrijven worden door een antropoloog zogenoemde ‘egodocumenten’ verzameld van de plaatselijke bevolking. Aan de hand van deze zeer persoonlijke getinte verhalen over de regio kan worden afgeleid welke waarden mensen aan hun eigen omgeving toekennen. Op deze manier wordt wat als waardevol wordt beschouwd nu eens niet bepaald door ecologen of cultuurhistorici maar door de lokale bevolking zelf.¹

De analyse van de verhalen

Als de verhalen zijn gegenereerd kan de informatie die impliciet in de verhalen aanwezig is worden geëxpliciteerd. Wil men recht kunnen doen aan de emotionele waarde die mensen aan plekken toekennen dan moet men precies weten wat de plekken waardevol maakt. Om hier achter te komen is het nodig de verhalen waarin mensen over hun liefde voor plekken spreken te analyseren. Ik zal daarom de mogelijkheid om het materiaal, het verhaal te analyseren nader verkennen.

Analyseren is het schematisch en theoretiserend bewerken van het verzamelde materiaal in het licht van de probleemstelling. De basis voor elke kwalitatieve analyse kan de alledaagse leeswijze zijn. Hierbij wordt het verhaal gelezen zoals mensen in hun dagelijks leven teksten tot zich nemen. Deze leeswijze is gericht op de inhoud, de boodschap van de tekst.

De wijze waarop een tekst kan worden geïnterpreteerd heeft vaak een cyclische vorm. Door de tekst een aantal malen achter elkaar te lezen kunnen er thema's worden gedestilleerd. In kwalitatief onderzoek worden de thema's niet zelden pas na het lezen van de tekst vastgesteld.² Het is dan nogal eens afhankelijk van de specifieke situatie welke thema's worden onderscheiden.

Een ander mogelijkheid is de tekst te analyseren op een aantal vooraf bepaalde thema's. In hoofdstuk drie zijn een aantal thema's onderscheiden; de gebruikswaarde, de belevingswaarde, de narratieve waarde (waarbinnen zijn onderscheiden; geschiedenis, cultuurhistorie, religie en mystiek, fictie en persoonlijke verhalen.) en de toe-eigeningswaarde. Deze thema's kunnen het uitgangspunt zijn om de emotionele band met de plek nader te analyseren en de impliciet aanwezige kennis te expliciteren.

Voor het uitvoeren van een kwalitatieve analyse zijn een aantal computerprogramma's beschikbaar zoals; QCA, Kwalitan, The Ethnograph, NUD*IST, etc.³ Met dit soort programma's is het mogelijk om verbanden

¹ Meer informatie over de ideeënfabriek is te vinden op de www.idzo.nl.

² Dinske 1987

³ Voor een overzicht van de verschillende programma's zie Weitzman & Miles 1995 Informatie over deze programma's is ook op het internet te vinden waarbij vaak de mogelijkheid wordt geboden een proefexemplaar van het programma te downloaden.

tussen onderzoeksgegevens (de verhalen) en trefwoorden te leggen. De basisoperatie in veel van deze programma's is het toekennen van trefwoorden aan passages in het onderzoeksmateriaal. In het geval van de liefde voor plekken zouden de in hoofdstuk drie onderscheiden thema's kunnen worden toegekend. Het toekennen van thema's wordt coderen genoemd. Als de codes zijn toegevoegd is het mogelijk het programma analyses te laten uitvoeren op het niveau van de codes en op het niveau van woorden. Zo kunnen segmenten worden gesorteerd die dezelfde code bevatten. Ook kan er worden geanalyseerd hoe vaak bepaalde begrippen voorkomen. Op deze manier is het mogelijk een persoonlijk verhaal te analyseren en daaruit af te leiden waardoor de liefde voor een plek ontstaat.

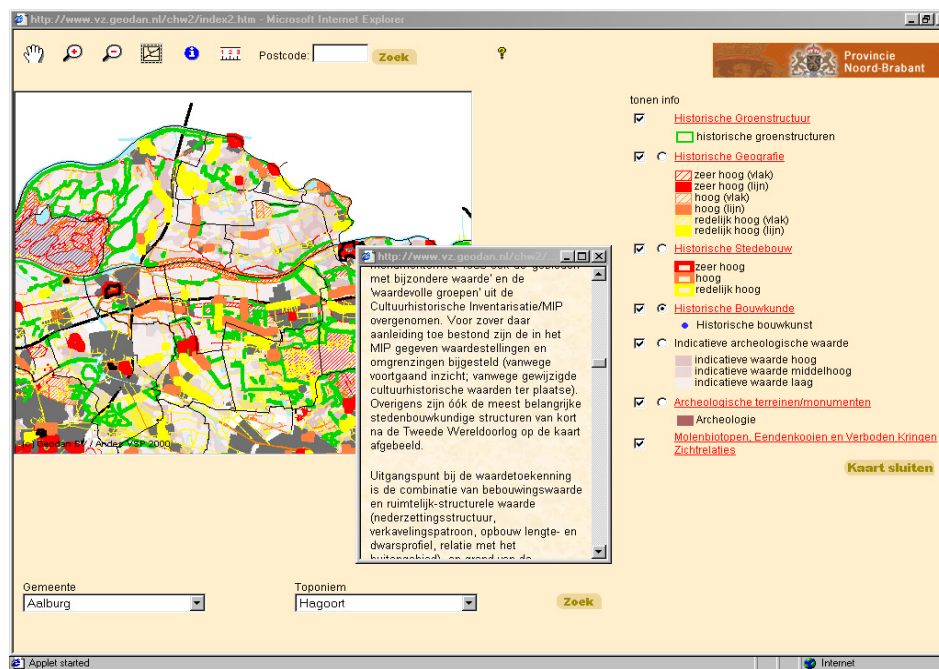
Uit de analyse van de verhalen van verschillende actoren over een plek kan bijvoorbeeld blijken dat het met name lokale, religieuze & cultuurhistorische betekenissen zijn die de emotionele waarde van een plek bepalen en dat de belevingswaarde van een plek van ondergeschikt belang is, of andersom. Met deze expliciet gemaakte kennis kan men dan in het ontwerp rekening houden.

Het in kaart brengen van de waardevolle plekken.

Omdat ruimtelijk planvormers altijd hebben geleerd met kaarten te werken zal ik laten zien hoe de liefde die mensen aan plekken toekennen in kaartvorm kan worden weergegeven.

Het in kaart brengen van waarden is iets waar cultuurhistorici reeds ervaring mee hebben opgedaan. De emotionele waarde die aan plekken wordt toegekend zou op dezelfde wijze kunnen worden weergegeven als dat bij de cultureel historische waarde van plekken gebeurt. Als inspiratiebron kan dienen de (op cd-rom en op het internet) gepubliceerde cultuurhistorische kaart van de provincie Noord-Brabant.¹

¹ Provincie Noord-Brabant 2000. Zie ook www.brabant.nl

De cultuurhistorische kaart bestaat uit een topografische kaart met daarnaast een uitgebreide legenda. Er kan worden ingezoomd op specifieke plekken en in het scherm naast de kaart kan per plek een uitgebreid tekstbestand worden weergegeven. Op een gelijke wijze kan ook de emotionele waarde kaart worden 'vormgegeven'.

De koppeling van een kaart aan een database maakt het mogelijk meerdere narratio's weer te geven per plek. Op deze wijze kan de gelaagdheid van betekenissen die aan een plek worden toegekend inzichtelijk worden gemaakt.

6.3.2 Ontwerpen en de liefde voor plekken

In deze subparagraaf verken ik hoe een plek zo kan worden vormgegeven zonder af te doen aan de door de e-actoren toegekende kwaliteiten.

Hoe men recht doet aan de emotionele waarde van plekken in het ontwerp en bestemmen van de ruimte zal keer op keer moeten worden vastgesteld in een planproces. Het zal afhankelijk zijn van de uitkomsten van ondermeer het kwantitatieve onderzoek, het kwalitatieve onderzoek en de analyse en van de participatie van de verschillende actoren waaronder de e-actoren. Ik kan dan ook enkel een aantal voorbeelden noemen.

Soms zal rekening houden met de emotionele waarde in het ontwerp betekenen dat de plek in zijn geheel of bepaalde objecten ervan worden behouden. Een oude eik met een grote narratieve waarde, een vervallen schuurtje waar ooit...

Soms zal rekening houden met de emotionele waarde van plekken betekenen dat er in het ontwerp nadruk wordt gelegd op de bestaande waarden van een plek. Ook hier valt te leren van de cultuurhistorie, waar het immers ook gaat om

landschappen, plekken en objecten van waarde. De provincie Noord-Brabant heeft een aantal ontwerpers en architecten gevraagd om, geïnspireerd op de cultuurhistorische waardenkaart, een aantal ideeën te schetsen waarin recht wordt gedaan aan de cultuurhistorische relictten.¹ Naar aanleiding van deze vraag zijn een aantal ontwerpen gemaakt waarin de cultuur historische waarden zijn geïntegreerd. Een voorbeeld uit het 'Kookboek cultuurhistorie':

'Tussen hemel en aarde'

Ingrediënten

- 15 à 20 mobilisatiekampen, met verspreide ligging
- 8 à 10 filosofische, spirituele of religieuze organisaties
- een groot en gevarieerd aantal kunstenaars
- 4 à 5 of meer rosse buurten

Recept

Verspreid over Noord-Brabant liggen de voormalige mobilisatiekampen. Praktische en vooral logistiek ingerichte kampen, met een overwegend sobere, vrijstaande bebouwing in de vorm van barakken en kantoorruimten gegroepeerd aan weerszijden van een centrale rondweg. De kampen werden indertijd gesitueerd op de meest marginale stukken grond in de provincie. Locatie, opzet en inrichting behalen nu de mogelijkheden bij de herbestemming van de kampen. Er wordt huisvesting geboden aan activiteiten en organisaties die vanuit hun aard soms moeilijk elders zijn onder te brengen. Op deze wijze wordt een deel ingericht als werkplaats, studio of oefenruimte voor kunstenaars, in andere wordt plaats gemaakt voor prostitutie, horeca en speelgelegenheden. De meest geïsoleerde kampen worden ingericht voor organisaties die zich richten op de contemplatieve kant van de mens.

Dit hergebruik voorkomt de sloop van deze karakteristieke relictten uit de koude oorlog en geeft tegelijkertijd een nieuwe bestemming aan goede woon- en werkruimten.²

Het voorbeeld laat zien hoe er op een creatieve manier kan worden omgesprongen met bestaande waarden.

Soms of misschien wel vaak zal men ook niets (kunnen) doen om de emotionele waarde van een plek te behouden. Betekenissen zullen onder het geraas van bulldozers verdwijnen en het landschap de plek leeft enkel nog voort in de herinnering van de e-actor...

Literatuur

Boogaard, R. van den. (2000) *Palet-methode geeft kleine kernen meer kleur! Evaluatie van een interactieve planvormingsmethode toegepast op dorpsniveau*. Wageningen: Wetenschapswinkel

¹ Provincie Noord-Brabant 2000

² Provincie Noord-Brabant 2000

- Boomars, L. en M. C. Hidding. (1997) *Leefbaarheidseffectrapportage: leefbaarheid niet langer een blinde vlek in de besluitvorming*. Wageningen: LU, Wetenschapswinkel.
- Boomars, L. en M. C. Hidding. (1999) *Leefbaarheidseffectrapportage Opsterland*. Wageningen: Landbouwuniversiteit Wageningen
- Dienske, W. (1987) *Terugkeren en verdergaan. Een pleidooi voor narratieve kennis in de sociale wetenschappen en een onderzoek naar mogelijkheden en herkenbare betekenissen van eerherstellende ervaringen in deze tijd*. Proefschrift. Rijksuniversiteit Utrecht.
- Elands, B en J. Lengkeek (2000) *Typical Tourists. Research into theoretical and methodological foundations of a typology of tourism and recreation experiences*. Wageningen: Mansholt Graduate School.
- Jacobs, M.H. (2000) Kwaliteitsdenken over morgen. in: *Stedenbouw en ruimtelijke ordening* 81e jaargang 2000/5.
- Maso, I. (1989) *Kwalitatief Onderzoek*. Amsterdam: Boom
- Provincie Noord-Brabant (2000) *Kookboek cultuurhistorie, kwaliteit als grondslag 's-* Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant
- Smaling, A. & F. van Zuuren (1992) *De praktijk van kwalitatief onderzoek. Voorbeelden en reflecties*. Amsterdam: Boom.
- Weitzman A. & M.B. Miles. (1995) *Computer Programs for Qualitative Data Analysis*. London: Sage Publications, Inc
- Websites
www.idzo.nl,
www.brabant.nl

7 De nabespreking

7.1 Inleiding

Dit is het afsluitende hoofdstuk van de scriptie. Het bevat de samenvatting, de conclusies en de aanbevelingen.

Opbouw hoofdstuk

In § 7.2 zal ik de scriptie samenvatten en per hoofdstuk de belangrijkste conclusies trekken. Daarna zal ik in § 7.3 per hoofdstuk inventariseren welke kennisleemtes er zijn en aan de hand van deze kennisleemtes een aantal aanbevelingen doen voor eventuele vervolgstudies.

7.2 Samenvatting & Conclusies

Hoofdstuk één

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie getiteld: ‘De voorbespreking’ wordt de doelstelling van de scriptie als volgt geformuleerd: het inzichtelijk maken van de liefde die mensen voor plekken kunnen hebben en daarmee het scheppen van de mogelijkheid hieraan recht te doen in de ruimtelijke planvorming. De centrale vraagstelling luidt als volgt: Hoe kan men de liefde voor plekken inzichtelijk maken en recht doen aan dit inzicht in de ruimtelijke planvorming? Naar aanleiding van deze vraagstelling zijn de volgende drie deelvragen te formuleren: 1. Hoe valt het toekennen van liefde aan plekken theoretisch te begrijpen? 2. Hoe kan over deze liefde worden gecommuniceerd? 3. Hoe kan men in de ruimtelijke planvorming recht doen aan de resultaten uit bovenstaande vragen?

Deze doelstelling en vraagstelling zijn geformuleerd naar aanleiding van een verkenning van actuele zaken binnen het vakgebied van de ruimtelijke planvorming. Hieruit blijkt dat er zowel maatschappelijk als wetenschappelijk een toenemende interesse is in de kwaliteit van de leefomgeving. Kwaliteit kan worden bepaald vanuit drie kennis domeinen. Het ware-, het juiste- en het waarachtige. Als deze driedeling wordt geprojecteerd op het landschap dan kan worden gesproken over het ware, het juiste en het waarachtige landschap. Het ware landschap is het landschap waaraan men kan meten. Dit is het landschap als fysieke realiteit. Het juiste landschap is de houding ten opzichte van het landschap die verschillende (belangen)groepen intersubjectief construeren. Kwaliteit wordt binnen dit domein intersubjectief bepaald. Het waarachtige landschap is het landschap zoals dit door het individu wordt ervaren en gewaardeerd. Wat de kwaliteiten van een landschap of van plekken zijn kunnen binnen dit domein zeer individueel bepaald worden. Er wordt geconstateerd dat

er een verschuiving plaatsvindt waarbij de interesse binnen de ruimtelijke planvorming zich verplaatst van het ware landschap naar het waarachtige landschap. Deze verschuiving uit zich ondermeer in diverse recente publicaties waarin de ervaring van het landschap wordt geproblematiseerd. Deze scriptie sluit aan bij deze verschuiving en richt zich op het waarachtige landschap.

Eerste conclusie: Er is binnen het vakgebied van de ruimtelijke planvorming een toenemende belangstelling voor het waarachtige landschap, waar de doelstelling en vraagstelling van deze scriptie zich op richten.

Hoofdstuk twee

In hoofdstuk twee genaamd: 'N=1, een verhaal' wordt bij wijze van inspirerend voorbeeld voor de theorie in deze scriptie het verhaal verteld van de liefde van een persoon voor een landgoed in Drenthe. Aangezien het verhaal niet de pretentie heeft wetenschappelijk te zijn worden hieraan geen conclusies verbonden.

Hoofdstuk drie

In dit hoofdstuk genaamd: 'Theorie over emoties' wordt een theoretisch fundament gelegd voor de overige hoofdstukken. Er wordt ingegaan op de vraag hoe emoties kunnen worden beschouwd en of er kan worden gecommuniceerd over emoties. Werden emoties vroeger met name beschouwd als enkel introspectief waar te nemen gevoelens, tegenwoordig worden emoties, zowel binnen de psychologie als binnen de filosofie, steeds vaker beschouwd als intelligente, intersubjectief communicabele manieren van aanpassing aan en omgang met de wereld. In deze scriptie worden emoties opgevat als deels cognitief en deels subjectief. Dit uit zich in de vorm van het volgende schema: 'IK voel MIJ V TOT X'. Binnen dit schema is X de aanleiding van de emotie. Het is de betekenisvolle gebeurtenis, situatie, object, etc. Over X valt te communiceren. V is de naam die men aan de emotie heeft gegeven. Wittgenstein heeft aangetoond dat deze niet verwijst naar de emotie zelf, zoals inwendig ervaren. De emotiewoorden worden intersubjectief geconstrueerd. Sommige emoties hebben hun bestaan dan ook helemaal aan de taal te danken. Samen met X valt V onder de cognitieve, de bepreekbare kant van emoties. Het 'IK voel MIJ' is de inwendige kant van emoties. Hiermee wordt bedoeld op de waarneming van de emotie bij jezelf. Hierover valt niet te communiceren in de zin van de ander je gevoel voelbaar maken. De inwendige kant van emoties, het opgaan van IK in MIJ, is niet als informatie bespreekbaar en uitwisselbaar, maar toont zich enkel aan het subject. Het komt het er op neer dat emoties in deze scriptie worden beschouwd als deels cognitief en daarmee communicabel en deels enkel voor het subject waarneembaar. Het is onmogelijk om over de subjectieve kant van emoties te communiceren.

Conclusie twee: Emoties worden in deze scriptie beschouwd zoals uitgedrukt in het volgende schema: IK voel MIJ V tot X. Deze geeft zowel de cognitieve,

bespreekbare kant (V en X) als de subjectieve, oncommunicabele kant (IK voel MIJ) van emoties weer.

Hoofdstuk vier

In hoofdstuk drie genaamd: *'De liefde voor plekken'* wordt antwoord gegeven op de eerste deelvraag van de probleemstelling: 'Hoe valt het toekennen van liefde aan plekken theoretisch te begrijpen?' In dit hoofdstuk wordt X uit het emotieschema geproblematiseerd. X is de betekenis of een complex van betekenissen die een subject aan een plek toekent. Deze maakt dat een plek voor iemand een grote emotionele waarde krijgt. Complexen van betekenissen kunnen mentale voorstellingen worden genoemd. Deze voorstellingen kunnen worden geconstrueerd op verschillende schaalniveaus. Sommigen zijn zeer individueel van aard, anderen worden gedeeld met de gehele wereldbevolking. Door het verschil in mentale voorstellingen die mensen over de werkelijkheid hebben kan de omgeving door verschillende mensen en door verschillende sociale groepen of culturen verschillend gewaardeerd worden. De mentale voorstellingen kunnen enkel worden onderzocht door de representaties die mensen van deze mentale voorstellingen maken te onderzoeken. In de mentale voorstellingen over een plek kunnen globaal vier waarden worden onderscheiden: de gebruikswaarde, de belevingswaarde, de narratieve waarde en de toe-eigeningswaarde. Deze vier waarden zeggen echter nog weinig over de mate waarin iemand liefde voelt voor een plek. Om ook recht te doen aan de mate waarin mensen zich verknocht voelen aan een plek zijn naast de vier waarden de twee bestaande modellen van Relph en Lengkeek geïntegreerd in onderstaand model.

	Amusement (Outside)	Verandering (Out/Inside)	Interesse (Inside)	Subliem (Inside!)	Toewijding (Inside!!!)
Gebruikswaarde					
Belevingswaarde					
Narratieve waarde					
Toe-eigeningswaarde					

In de eerste modaliteit (amusement) is een plek enkel achtergrond voor activiteiten. Het kan dienen voor vermaak of gezelligheid. Er is in deze modaliteit geen sprake van enige binding met de plek. In de tweede modaliteit (verandering) wordt de plek beschouwd als een decor dat de mogelijkheid biedt

om er even tussenuit te zijn. De plek wordt een beetje gekend maar men voelt verbondenheid noch vervreemding. In de derde modaliteit (interesse) wordt de plek al beter gekend. Er wordt nog geen verbondenheid ervaren maar interesse in de plek is er wel. In de vierde modaliteit (subliem) heeft men de plek ervaren als bijzonder en uniek. Men voelt een soort van verliefdheid voor de plek, men raakt emotioneel betrokken. In de laatste en vijfde modaliteit (toewijding) wordt de plek mentaal toegeëigend. Men is *inside* de plek. De verliefdheid is 'houden van' geworden. Over deze laatste modaliteit gaat deze scriptie.

Conclusie drie. Aan X, de mentale voorstelling van een plek, kunnen een viertal waarden worden onderscheiden. De gebruikswaarde, de belevingswaarde, de narratieve waarde en de toe-eigeningswaarde. Naast deze vier waarden die iemand aan een plek kan toekennen, is de mate waarin iemand zich inside een plek bevindt van groot belang voor de liefde voor plekken. De mate van insideness laat zich moduleren in een model waarin vijf modaliteiten worden onderscheiden. Het model is geschikt om de verschillende houdingen die actoren ten opzichte van plekken kunnen hebben te onderscheiden.

Hoofdstuk vijf

In hoofdstuk vijf, 'Spreken over de liefde voor plekken', wordt de tweede onderzoeksvraag beantwoord: 'Hoe kan over de liefde voor een plek worden gecommuniceerd?' Er wordt bepleit dat om de liefde voor plekken van een ander te kunnen begrijpen de verhalende vorm het meest geschikt is, omdat het verhaal het 'IK voel MIJ' uit het emotieschema invoelbaar kan maken. Dit omdat zij de complexiteit van V en X kan weergeven. Het verhaal wordt beschouwd als de vorm waarin mensen de complexiteit van hun mentale voorstellingen communicabel kunnen maken. Verhalen hebben de eigenschap dat zij niet-causale en multi-causale verbanden weergeven als een logisch geheel. Ze doen recht aan de context en maken een koppeling mogelijk tussen feiten en redenen. Daarnaast is er binnen verhalen ruimte voor affectieve informatieoverdracht. In verhalen kunnen gevoelens worden verhelderd door het oproepen van beelden, het gebruik van metaforen, etc.

Conclusie vier: Verhalen zijn het aangewezen communicatiemiddel om de liefde die mensen aan plekken toekennen te begrijpen en inzichtelijk te maken.

Hoofdstuk zes

In hoofdstuk zes genaamd: 'Recht doen aan de liefde voor plekken in de ruimtelijke planvorming' wordt ingegaan op de derde deelvraag: 'Hoe kan men in de ruimtelijke planvorming recht doen aan de resultaten uit de deelvragen één en twee?' De mate waarin de, bij een planproces, betrokken actoren zich verbonden voelen met een plek kan door middel van een grootschalig kwantitatief onderzoek worden geïnventariseerd. Diegene, waarvan blijkt dat ze zich in de vierde en/of vijfde modaliteit bevinden kunnen worden benaderd

voor een kwalitatief onderzoek waarin de representaties, in de vorm van verhalen, van de mentale voorstellingen die mensen van plekken hebben nader wordt verkend. Met behulp van digitale kaarttechnieken is het mogelijk kaarten te maken waarin de veelheid aan betekenissen die mensen aan plekken toekennen kan worden weergegeven. In het ontwerp betekent rekening houden met de liefde voor plekken dat men keer op keer weet moet hebben wat de liefde veroorzaakt. Aan de specifieke kennis over de liefde die mensen aan plekken toekennen kan dan recht worden gedaan in het ontwerp, zoals dit ook bij cultuurhistorische relictten wordt gedaan.

Conclusie 5. Recht doen aan emotionele waarde die mensen aan plekken toekennen is mogelijk door het expliciteren van de in de persoonlijke verhalen impliciet aanwezige waarden die aan een plek worden toegekend. Daarnaast kan in het ontwerp rekening gehouden worden met de specifieke betekenissen die mensen aan plekken toekennen.

7.3 Kennisleemtes & Aanbevelingen

In deze paragraaf zal ik per hoofdstuk de kennisleemtes problematiseren en uit deze tekortkomingen een aantal aanbevelingen afleiden voor eventueel vervolg onderzoek.

Hoofdstuk 1

In het eerste hoofdstuk wordt de vraag waarom er recht moet worden gedaan aan de liefde voor plekken eenvoudig beantwoord door te verwijzen naar actuele beleidsthema's waarbij de kwaliteit van het landschap een belangrijke plaats inneemt. Er wordt voorbij gegaan aan een fundamenteelere vraag in hoeverre recht doen aan de liefde voor plekken van belang is voor het hebben van een goed bestaan. De discussie waarin 'het waarom recht te doen aan de beleving, de ervaring van het landschap' centraal staat wordt in deze scriptie niet geproblematiseerd. Dit zou wel nodig kunnen zijn.

Hoofdstuk 3

Aangezien de theorie uit hoofdstuk drie gebaseerd is op theorieën uit een discipline (de emotiepsychologie) waarin de discussie over hoe emoties moeten worden beschouwd nog volop aan de gang is verdient het aanbeveling de theorieën in hoofdstuk twee niet te beschouwen als statisch en als de waarheid betreffende emoties. Voor wie zich nader gaat verdiepen in emotietheorieën geef ik de aanbeveling recente publicaties te raadplegen.

Hoofdstuk 4

Er wordt in het vierde hoofdstuk weinig aandacht besteed aan de actuele beleving welke onderdeel uitmaakt van de liefde voor plekken. Deze scriptie is erg georiënteerd op de betekenissen die mensen reflectief kunnen toekennen aan

een plek. Aan het 'IK voel MIJ', de gemoedstoestand op het moment dat men in de emotionele plek aanwezig is, zal meer aandacht kunnen worden besteed.

Ook aan de onderlinge beïnvloeding tussen de vier onderscheiden waarden wordt in de scriptie geen aandacht besteed. Er kan worden verondersteld dat er verband is tussen de betekenissen die mensen aan een plek toekennen en de gemoedstoestand die een mens heeft. De relaties tussen de vier waarden verdienen meer aandacht. Onderzoek hiernaar zal waarschijnlijk sterk empirisch van aard moeten zijn.

Hoofdstuk 5

In hoofdstuk vijf wordt het nut van verhalen niet erg uitvoerig beschreven. Meer kennis over verhalen is nodig om ze op een juiste wijze te gebruiken als communicatiemiddel om over de liefde voor plekken te spreken. Ook hier geldt dat de nieuwe interesse voor verhalen als belangrijke kennisbronnen van recente datum is en de theorievorming erover nog volop in beweging.

Hoofdstuk 6

De in hoofdstuk zes aangestipte mogelijkheid een kwalitatief onderzoek te doen om de verhalen te genereren en deze daarna te analyseren verdient meer theoretische diepgang. Daarnaast zouden er een aantal empirische studies gedaan kunnen worden waarin door een kwalitatief verhalend onderzoek en een kwalitatieve analyse de liefde voor een plek van een aantal mensen wordt onderzocht.

De aanbevelingen voor de ruimtelijke planning moeten worden beschouwd als een inventarisatie, een aanknopingspunt voor nader onderzoek. Zowel door een meer diepgaandere theorie vorming betreffende dit onderwerp als door middel van praktijkervaringen zullen er planmethoden moeten worden ontwikkeld waarmee recht kan worden gedaan aan de emotionele waarde die mensen aan plekken toekennen.

Al met al kan worden gesteld dat, hoewel het einde in zicht komt en de scriptie reeds 31.541 woorden telt, er voor de volledige beantwoording van de onderzoeksvraag nog een aantal kennisleemtes blijven bestaan die erom vragen opgevuld te worden. Deze scriptie moet daarom worden beschouwd, zoals de ondertitel al vermeldt, als een theoretische verkenning.

M a r t i j
n D u
i n e
v e l d
A r n h e
m , j u

1	i	2	
		0	
			0
	1		